

Міністерство освіти і науки України
Національний університет “Києво-Могилянська академія”
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Кваліфікаційна робота

Освітній рівень – бакалавр

на тему: «Дезертирство в російській армії під час Першої світової війни
(1914 - 1917)»

Виконав: студент 4-го року навчання,
спеціальності: 032 «Історія та археологія»
освітньої програми «Історія»

Кучер Роман Ігорович

Науковий керівник: Шандра Валентина Степанівна,
док. іст. наук, проф.

Рецензент: Шевченко Валентина Віталіївна,
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
Інститут історії України НАН України.

Кваліфікаційна робота
захищена з оцінкою _____
Секретар ЕК _____
“ _____ ” _____ 2025 р.

Київ – 2025

Декларація академічної доброчесності

студента НаУКМА

Я, Кучер Роман Ігорович, студент 4-го р. н. факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 “Історія та археологія” адреса електронної пошти: roman.kucher@ukma.edu.ua підтверджую, що написана мною кваліфікаційна/магістерська робота на тему « Дезертирство в російській армії під час Першої світової війни (1914 - 1917)» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1- 3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлений;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unichек.
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

Підпис студента

Анотація

Кучер Р.І. «Дезертирство в російській армії під час Першої світової війни (1914 - 1917)»

Кваліфікаційна робота на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра за напрямом 6.020302 – Історія. – Національний університет «Києво-Могилянська академія». – Київ, 2025.

Кваліфікаційна робота є комплексним дослідженням проблеми дезертирства в російській армії під час Великої війни. В дослідженні розкрито причини, масштаби, основні форми та зміни в явищі дезертирства протягом періоду з серпня 1914 р. по жовтень 1917 р. Проаналізовано соціальний склад армії, умови служби, морально-психологічний стан солдатів, вплив військових поразок, проблеми постачання та ідеологічної кризи як чинники, що сприяли поширенню втеч. Досліджено заходи командування та уряду, спрямовані на боротьбу з цим явищем, оцінено їхню ефективність.

Розглянуто участь дезертирів у поваленні монархії. Особливу увагу приділено трансформації дезертирства після Лютневої революції 1917 р., а також подальшій ролі дезертирів як дестабілізуючого фактора і об'єкта в політичній боротьбі між різними організаціями та силами.

Автор доходить висновку, що дезертирство в російській армії часів Першої світової війни перетворилося з поодиноких випадків боягузтва на масове соціально-політичне явище, яке стало одним із ключових факторів «розкладання» армії, військової поразки Росії та каталізатором революційних процесів, що призвели до краху імперії.

Зміст

Вступ.....	4
Розділ I. Дезертирство в 1914 – лютий 1917 рр.....	14
1.1. Становище армії на початку війни та результати мобілізації.....	14
1.2. Чинники наростання втеч	21
1.3. Форми ухиляння від перебування на фронті	35
1.4. Боротьба з дезертирством.....	44
Розділ II. Розкладання російської армії (лютий-жовтень 1917 р.).....	51
2.1. Участь дезертирів у поваленні монархії	51
2.2. Масовий характер втеч	59
2.3. Заходи уряду для відвернення дезертирства	69
2.4. Дезертири як один з об'єктів у боротьбі за владу	74
Висновки.....	81
Список джерел і літератури.....	85
Додатки.....	92

Вступ

Перша світова війна стала безпрецедентним викликом для всієї Європи. Країни зіткнулися з раніше небаченими проблемами величезних масштабів. Для багатьох з них Велика війна послужила дзеркалом, в якому відобразилися глибокі внутрішні слабкості та протиріччя. Вона була каталізатором розпаду чотирьох великих імперій, але найбільша – Російська, впала першою. Для неї, війна, що мала стати тріумфом, обернулася катастрофою, яка не лише підірвала економіку та оголила технічну відсталість, але й остаточно розхитала соціальні та політичні підвалини величезної держави, прискоривши її крах. Протягом трьох років конфлікту, військовий і державний апарат Російської імперії ледь-ледь витримував тиск і врешті рещт, у 1917 р. зламався.

Одним із найпоказовіших проявів цієї системної кризи, що вразив армію як епідемія та зрештою вплинув на долю всієї країни, стало масове дезертирство. З поодиноких випадків боягузтва на початку війни, до нестримного потоку сотень тисяч солдат в 1917 р., дезертирство набуло масовості. Якщо порівнювати з арміями інших країн, де дезертирство також існувало, але не сягало таких масштабів, російський випадок виглядає унікальним за своїм розмахом та наслідками. Це була не просто проблема, викликана неефективним військовим менеджментом – це був вирок старій системі, вимірний ногами сотень тисяч солдатів, які тікали від війни, разом з цим заганняючи свою державу у прірву.

Лютнева революція стала переломним моментом. Вона, в теорії, повинна була нівелювати цю кризу, вивести Росію з низки невдач та поразок і зберегти імперію, але зробила ситуацію ще гіршою. Падіння монархії та наступне двовладдя створили унікальну ситуацію, коли старі механізми контролю та примусу були зруйновані, а нові ще не встигли сформуватися. В умовах поширення радикальних ідей, антивоєнної пропаганди та загального хаосу, дезертирство не просто зросло кількісно – воно зазнало трансформації. Саме

поняття «дезертирства» почало набувати нового розуміння. Якщо до революції дезертирство завжди було тяжким, карним злочином, який засуджувався більшістю суспільства, то практично одразу після лютневих подій самовільне залишення фронту фактично нормалізується і стає прийнятним «революційним явищем». Водночас, в умовах всеосяжного безладу, ця величезна маса озброєних людей, що кинули фронт, перетворилася на важливий об'єкт політичної боротьби. Різні політичні сили – від Тимчасового уряду, що намагався врятувати фронт, до більшовиків, що вимагали негайного миру, – мушили рахуватися з цим фактором і намагалися використати його у своїх цілях.

Актуальність роботи визначається малодослідженістю проблеми дезертирства в російській імператорській армії впродовж Першої світової війни, яка тривалий час істориками недооцінювалося. Адаже більше уваги зверталось на перемоги та поразки. Чисельність дезертирів на початок 1917 р. виділяється на тлі інших країн-учасниць конфлікту, в яких кількість дезертирів не перевищила 35-40 тис. за всі 4 роки війни. До того ж, ще більшою мірою нез'ясованою є участь дезертирів в Лютневій революції та наступній трансформації самого дезертирства в сприйнятті його суспільством.

Напряом роботи: соціальна історія, військова історія.

Об'єктом дослідження є явище дезертирства, як частина загального процесу розкладання російської армії.

Предметом дослідження виступають прояви дезертирства, його види та форми, як і деструктивна поведінка дезертирів.

Метою роботи є визначення ролі дезертирства в російській армії, що було одним з факторів поразки Росії у війні. Для досягнення поставленої мети нами вирішувались наступні завдання:

- Розглянути сучасну наукову літературу та окреслити джерельну базу для висвітлення наукової проблеми дезертирства.

- Охарактеризувати стан російської армії на початку та під час війни аби з'ясувати першопричини дезертирства.
- Проаналізувати явище дезертирства в російських військах, включно з причинами, інтенсивністю та формами.
- З'ясувати роль втікачів у Лютневій революції, специфіку післяреволюційного дезертирства, а також обставини за яких дезертири стали об'єктом політичної боротьби за владу протягом періоду під час революцій.

Хронологічні межі визначаються періодом з серпня 1914 р. по жовтень 1917 р. Відповідно, перша дата обґрунтовується вступом Російської імперії у Першу світову війну та початком бойових дій, а друга – жовтневим переворотом та падінням Тимчасового уряду.

Територіальні межі роботи обмежуються фронтами й театрами воєнних дій російських військ, а також російським тилом та прифронтовими містами Російської імперії і Петроградом.

Історіографія питання. Проблема дезертирства в російській армії під час Першої світової війни, попри її значущість для розуміння як причин військової поразки Російської імперії, так і революційних подій 1917 р., тривалий час залишалася на периферії історичних досліджень.

Станом на сьогодні головний внесок у дослідження даної проблеми зробили російські історики, серед яких чільне місце посідає О.Б.Асташов. Він є автором статей і монографій, зокрема фундаментальної праці «Русский фронт в 1914 – начале 1917 года». Він детально аналізує умови солдатського побуту, морально-психологічний стан військ, масштаби дезертирства, а також заходи командування для боротьби з ним. Цінним є його спостереження щодо еволюції явища дезертирства і його зв'язок з військовими поразками, кризою постачання та падінням авторитету офіцерського складу. Автор висновковує, що

дезертирство, в першу чергу, набуло масовості через неефективність заходів по боротьбі з явищем.

Разом з О.Б.Асташовим варто відзначити напрацювання історика М.В.Оськіна, зокрема його монографію «Неизвестные трагедии Первой мировой. Пленные. Дезертиры. Беженцы». Максим Оськін також досліджує причини, чисельність та географію дезертирства, форми ухиляння, методи боротьби. На відміну від попередника, цей дослідник концентрує увагу на більш особистих мотиваціях втікачів і доходить висновку, що саме суб'єктивні причини штовхали солдатів на дезертирство. Історик наводить багато конкретних прикладів та статистичних даних, що ілюструють розмах цього явища. Роботи Асташова та Оськіна значною мірою формують сучасне академічне уявлення про проблему, хоча їхній фокус переважно зосереджений на соціальних та військових аспектах.

Важливий внесок у розуміння дезертирства як частини загального процесу розкладання армії вніс В.П.Булдаков. У своїй праці «Красная смута. Природа и последствия революционного насилия» він аналізує деструктивні процеси в армії напередодні та під час революції, розглядаючи дезертирство як один із проявів глибокої соціально-політичної кризи та наростання «соціальної істерії». Булдаков пов'язує розвал армії з архаїчною соціальною структурою та психологією мас.

Окремі аспекти проблеми висвітлюються й іншими дослідниками. Наприклад, Д.О.Нікулін на матеріалах Сибірського батальйону досліджував дисциплінарні проступки, зокрема «самоволки». К.Тарасов аналізує кризу російської армії в 1917 році як наслідок трансформації імперської соціальної структури. Н.А.Петухов торкається теми при розгляді історії військових судів. Загальні праці про російську армію в Першій світовій війні (Н.Н.Головін, Л.Г.Безкровний, О.Д.Марков) дають важливий контекст щодо чисельності, втрат, постачання та організації військ, що безпосередньо впливало на умови служби та поширення дезертирства.

Щодо української історіографії, то їй поки що бракує комплексних досліджень проблеми дезертирства. Але опрацювання теми вже розпочато. На увагу заслуговує стаття В.С.Шандри «Відмова від військової служби в російській армії в роки Першої світової війни як антивоєнний соціальний протест». Стаття цінна тим, що більшою мірою зосереджується саме на українських теренах, а також специфічною візією, в якій дезертирство розглядається як форма соціального протесту. Стаття В.Шевченко та А.Коцура «Велика війна 1914–1918 рр. у спогадах рядових учасників та очевидців: український контекст» цінна аналізом еґо-документів як джерела розуміння «історії знизу», особливо аспектів селянського сприйняття війни. Ще з українських дослідників, побіжно теми торкається Т.Герасимов у монографії «Міста Правобережної України і Перша світова війна: повсякденна історія», аналізуючи соціальні процеси в тилу, де осідали втікачі.

Поступово зацікавлення дезертирством в російській армії знаходить відгук й у польських дослідників. Важливими є напрацювання історика Реміґуша Каспшицького щодо чисельності дезертирів в арміях країн-учасниць війни, опубліковані в статті «Dezercje w armiach w czasie I wojny światowej. Dzieje Najnowsze». Особливо цінним є внесок історика Александра Смолінського. У своїй статті «Dezserterzy czy jeńcy? Przyczynek do dyskusji o stratach osobowych armii rosyjskiej podczas I wojny światowej» він ставить ключове питання про співвідношення між категоріями дезертирів та військовополонених, припускаючи, що значна частина солдатів, які офіційно вважалися полоненими або зниклими безвісти, насправді могли бути дезертирами, що свідомо обрали такий шлях втечі від участі у війні.

Тож, питання дезертирства у російській армії поступово набуває актуальності, але треба визнати, що проблема досі залишається малодослідженою і оцінка її тільки починає формуватися.

Джерельна база роботи. Джерельну основу дослідження, в першу чергу, складають мемуари свідків подій, які дозволяють побачити події очима їх учасників. До цієї категорії належать мемуари та щоденники військових різних рангів – від генералів (А.І.Денікін, А.О.Брусилов, О.С.Лукомський, С.К.Добропольський) до молодших офіцерів, прапорщиків та добровольців (Ф.А.Степун, Д.П.Оськін, В.А.Левицький, В.В.Арамільєв, М.Дмитрієв, Е.В.Тумілович, Г.М.Семенов, унтер-офіцер Штукатуров). Їхні спогади містять цінні відомості про стан дисципліни, умови служби, ставлення до війни, конкретні випадки дезертирства. Доповнюють картину мемуари політичних діячів та цивільних осіб (О.Ф.Керенський, М.М.Пришвін, М.С.Грушевський, Д.І.Дорошенко, Н.А.Морозов, К.М.Обреручев, Н.А.Вознесенський, Г.П.Григор'єв, Е.Н.Сайн-Витгенштейн), що відображають суспільну атмосферу та події в тилу. Попри неминучу суб'єктивність, ці джерела є незамінними для розуміння мотивацій та переживань людей тієї епохи.

Окремо варто виділити опубліковані листи солдатів¹. Хоча вони проходили військову цензуру, ці листи все одно дають унікальну можливість почути голос «знизу», дізнатися про ставлення пересічних солдатів до війни, командування, влади, їхні побутові проблеми та турботи про родину, що безпосередньо впливало на моральний стан та рішення щодо «продовження» служби.

Надважливими є офіційні документи та законодавчі акти, в яких відображено політику держави та військового командування. Як-от Військовий статут про покарання 1868 р. та його пізніші редакції². Сюди ж належать звіти, закони, маніфести, укази, пов'язані з війною та революційними подіями³, накази

¹ Солдатские письма 1917 года / подгот. к печати О. Н. Чаадаевой; с предисл. М. Н. Покровского. М., 1927. 165 с.

² Воинский устав о наказаниях. СПб.: Тип. 2-го Отд-ния собственной е. и. в. канцелярии, 1868. 121 с.

³ Армия (7-я; 1914-1917). Командующий. Сборник руководящих приказов и приказаний командующего 7-й армией. Полевая типография штаба армий, 1917. 515 с.; 27.;

та розпорядження військового керівництва. Вони були зібрані і опубліковані Євсеем Авербахом. Їх важливість полягає в тому, що закони цього часу у Повному їх зібранні не публікувалися⁴. Не можна не відзначити періодичні видання, які слугують певним дзеркалом суспільного ставлення до дезертирів (газети «Боротьба», «Кіевская Мысль», «Кіевлянинь»). Важливими також є статистичні джерела, що стали в нагоді при аналізі соціального складу офіцерства⁵. Наостанок зазначимо, що праці деяких дослідників, які були одночасно і учасниками подій (як М.М.Головін, наприклад), можуть розглядатися не лише як історіографія, а й як джерело рефлексій та оцінок наданих безпосередньо учасником подій.

Методологія роботи.

Принцип історизму: передбачає розгляд явища дезертирства в його історичному контексті, з урахуванням обставин Першої світової війни та революційних подій 1917 р.

Принцип об'єктивності: вимагає всебічного, неупередженого аналізу джерел та історіографії, уникнення ідеологічних штампів та прагнення до максимально достовірного відтворення результатів дослідження.

Проблемно-хронологічний метод: дозволив структурувати дослідження за ключовими проблемами (причини, форми, боротьба, роль у революції) та розглянути їх у чіткій хронологічній послідовності, простежуючи наслідки дезертирства.

Революционное движение в русской армии в 1917 г., Центральный Государственный военно-исторический архив. Сборник документов под ред. Л.С. Гапоненко. М.: Наука, 1968. 622 с.

⁴ Авербах Е.И. Законодательные акты, вызванные войной 1914-1916. Петроград, Тип. «Труд», 1916. Т. 3. 788 с.

⁵ Военно-статистический ежегодник Армии за 1911 г. С.Петербург. Военная Типография Императрицы Екатерины Великой (в здании Главного Штаба). 1913. 581 с.; Военно-статистический ежегодник Армии за 1912 г. С.Петербург. Военная Типография Императрицы Екатерины Великой (в здании Главного Штаба). 1914. 519 с.

Історико-генетичний (ретроспективний) метод: використаний для виявлення витоків та причинно-наслідкових зв'язків у появі дезертирства, відстеження його трансформації від початкових проявів до масового явища.

Порівняльно-історичний метод: був застосовуваний для зіставлення масштабів та характеру дезертирства в російській армії продовж Великої війни, для порівняння з аналогічними явищами в арміях інших країн-учасниць війни, що дозволило виявити специфіку російського випадку.

Соціально-психологічний метод: дав змогу проаналізувати мотивації, настрої та поведінку солдатів-дезертирів, сприйняття явища дезертирства суспільством і командуванням.

Основні поняття.

Перед тим, як ми перейдемо безпосередньо до результатів дослідження, необхідно пояснити специфіку нашого розуміння ключового терміну всієї роботи – «дезертирства». Навіть сам по собі термін є непростим, а тому потребує роз'яснення. Сучасне розуміння поняття зводиться до наступної дефініції: дезертирство – це акт полишення своєї військової служби чи посту без дозволу командування, без інтенції на повернення. Цей наче незначний аспект, насправді є дуже важливим, оскільки саме він визначає тяжкість злочину і суворість покарання. Що характерно, в армії США (і багатьох інших країн), існує спеціальний термін – «absent-without-leave» (дослівно «відсутній-без-полишення»), який слугує для позначення солдат, які покинули свої частини та пости без дозволу, але ще не стали дезертирами, оскільки були відсутні недостатню кількість часу⁶. Але це сучасне розуміння терміну, нас, в першу чергу, цікавить розуміння «дезертирства» часів Великої війни.

⁶ The Department of Defense Dictionary of Military and Associated Terms, C. 254
URL: <https://dml.armywarcollege.edu/wp-content/uploads/2022/12/JP-1-02-DoD-Dictionary-of-Mil-Terms-2009-update.pdf>

Для виокремлення головної для нас дефініції звернемося безпосередньо до військово-правових нормативних актів, за якими функціонувала російська армія, а саме до російського Військового статуту про покарання (рос. Воинский устав о наказаниях) від 1868 р., що постійно доповнювався та був чинним і за часів Першої світової війни.

І тут ми стикаємося з першою особливістю: в статуті терміни «дезертирство» чи «дезертир» взагалі не використовуються. Найбільш близьким аналогом дезертирству виступає «втеча» (в ориг. «побѣг»). В редакції статуту 1868 р. «втечею» визнається самовільна відсутність військовослужбовця від місця своєї служби чи команди впродовж більше 6 днів у мирний час і 3 днів у воєнний час. За умови наявності ворожих сил, термін допустимої відсутності зменшувався до 1 доби⁷.

Після правки 1916 р. дефініція «втечі» змінюється. В редакції статуту 1917 р. визначення є наступним: «Самовільне залишення військовослужбовцем своєї команди або місця служби, вчинене з метою ухилитися від військової служби або від служби в діючій армії чи тільки від участі, хоча б і тимчасово, у військових діях, визнається втечею зі служби»⁸. Формулювання очевидно стає більш жорстким та більше всього нагадує сучасне розуміння терміну.

Наведена вище дефініція «втечі», декларована статутом, звісно є основним орієнтиром. Але, не можна не зазначити, що в цій роботі нами поняття «дезертирство» буде розглянуто в більш широкому розумінні, ніж нам пропонує статут. На це є декілька аргументів:

- По-перше, офіційне визначення «втечі» в Військовому статуті (спочатку 6/3 дні відсутності, потім намір ухилитися) було створене насамперед для юридичної кваліфікації злочину та визначення покарання. Воно не

⁷ Воинский устав о наказаниях. СПб.: Тип. 2-го Отд-ния собственной е. и. в. канцелярии, 1868. VII, С.51.

⁸ Дадашев А. Г. Воинский устав о наказаниях (СВП 1869 г. XXII, изд. 4). Ревель, 1923, С.144

охоплює всієї складності та різноманітності форм ухиляння від військової служби, які мали місце в реальності Першої світової війни і допускає фактичну наявність «сірої зони». В реальних умовах війни існував континуум поведінки від тимчасової неявки до повної втечі. Яскравим прикладом слугує «самоволка» чи «бродяжництво», які де-юре не завжди переходили у «втечу», але де-факто були формою такого ж тривалого ухиляння як «втеча» (більш детально це питання розглянуто в підрозділі 2.3.).

- По-друге, ми вважаємо, що дослідження має враховувати не лише формальне порушення закону, а й наміри солдатів та наслідки їхніх дій. Багато актів ухиляння не підпадають під суворе визначення «втечі», однак мають той самий намір (уникнути небезпеки, повернутися додому, висловити протест) і ті самі наслідки (ослаблення армії, падіння дисципліни, поширення антивоєнних настроїв). Прикладом може слугувати самопоранення («членовредительство») – це не «втеча» і в буквальному, і юридичному сенсі, але це свідомо дія з наміром ухилитися від фронту, залишаючись при цьому в серед «своїх» (на відміну від добровільної здачі в полон).
- По-третє, самі сучасники подій (офіцери, солдати, цивільні) часто вживали термін «дезертирство» та похідні від нього більш широко, описуючи загальне послаблення дисципліни та небажання воювати. Вони бачили різні форми ухиляння як частини одного великого явища деградації армії.

Тож, дезертирство не може бути повністю передбачене та означене однією офіційною дефініцією. Відповідно, у роботі, в залежності від контексту, термін «дезертирство» часто трактується більш широко і виходить за рамки поняття «втечі».

Розділ І. Дезертирство в 1914 – лютий 1917 рр.

1.1. Становище армії на початку війни та результати мобілізації

Для того щоб виділити чинники, які впливали на російського солдата настільки, що штовхали його на дезертирство, необхідно зрозуміти в першу чергу, ким був цей самий «солдат» і які історичні процеси втягнули його у війну. Цьому і присвячений цей підрозділ, в якому ми розглянемо мобілізацію, специфіку роботи військового апарату, а також соціальний склад російської армії.

Про чисельність російської армії напередодні війни, можна стверджувати те, що вона не перевищувала 1 500 000 військовослужбовців. Нам відомі різні дані, що коливаються в межах похибки в 200 000 чоловік. За обліковим складом (рос. списочный состав), у діючій армії на 1 липня 1914 р. було 1 284 155 військовослужбовців: 40 590 офіцерів, 10 827 класних чинів та духівництва і 1 232 738 «нижчих чинів», тобто рядових солдатів. Однак, згідно довідки чергового генерала Ставки, надісланої генерал-квартирмейстру при Верховному головнокомандувачі від 7 жовтня 1917 р., до початку мобілізації армія налічувала 1 380 000 солдатів⁹. Генерал-лейтенант С.К.Добропольський, який в 1913-1914 рр. безпосередньо був начальником мобілізаційного відділу Головного управління Генерального Штабу, оцінює чисельність в 1 300 000 військових¹⁰. Цифри представлені доповіддю по Військовому міністерству за 1914 р. теж відрізняються. Згідно доповіді, до 18 липня діюча армія налічувала 1 423 тис. військових¹¹.

⁹Асташов А. Б. Русский фронт в 1914 – начале 1917 года. – М.: Новый хронограф, 2014. С. 19

¹⁰ Добропольський С. К. О мобилизации Русской Армии в 1914 году. Архив «НЗ». № 02. 2023. С. 127

¹¹ Россия в мировой войне 1914-1918 года : (в цифрах). Центральное статистическое управление, Отдел военной статистики. М. : типография МКХ им. Лаврова. 1925. С. 18

Запас кадрового війська в 1914 р. був представлений солдатами 15 вікових категорій. Це були призовники з 1911 по 1897 рр. Їхня чисельність сягала 3 500 000. Інша частина військовозобов'язаних – ополчення, складалася із ратників 1-го та 2-го розрядів. 1 розряд – призовники, що пройшли короткострокове військове навчання протягом учбових зборів; 2 розряд – ненавчені. Загальна чисельність ополчення сягала 7 000 000 – 10 000 000¹². Тож на початок війни кількість підготовлених військових приблизно дорівнювала 4 500 000, можливо 4 700 000 солдатів.

Тепер торкнемося питання мобілізації. Загалом існувало три її види: загальна, послідовна та часткова (рос. частная):

- Загальна мобілізація передбачає одночасний призов по всій території імперії усіх навчених військових запасу, а також частини ополчення, задля поповнення армії та флоту до штату військового часу. Крайнім ступенем такої мобілізації є мобілізація «всезагальна» (рос. всеобщая), поголовна.
- Послідовна мобілізація передбачає досягнення тієї самої мети, але не одночасним призовом по всій території держави, а через почерговий, порайонний призов. Така стратегія мобілізації використовувалась при війні з сильним, але віддаленим супротивником.
- Часткова мобілізація передбачає призов солдат лише з певних регіонів імперії, коли потреби у досягненні повного штату армії та флоту немає¹³.

Розуміння специфіки видів мобілізації для нас важливо тим, що на початку війни у вищого командування були певні вагання щодо вибору стратегії мобілізації. Така ситуація, здебільшого, була продиктована політичною кон'юнктурою. Російський уряд, та Микола II особисто, боялися спровокувати

¹² Добропольський С. К. О мобилизации Русской Армии в 1914 году. Архив «НЗ». № 02. 2023. С. 127

¹³ Там само, С. 126

Німеччину, тому спочатку було вирішено провести часткову мобілізації для війни тільки з Австро-Угорщиною. Натомість, частина вищого командування на чолі з М.М.Янушкевичем та самим С.К.Добропольським виступало проти цього, оскільки вважало це критичною стратегічною помилкою. Вони апелювали до демонстративної нерішучості, слабкості подібного наказу, який тільки підштовхне Німеччину до прямого втручання у війну. Якщо оминати всі внутрішні дворові та дипломатичні перипетії описані Добропольським у спогадах, то порядок рішень про мобілізацію виглядав наступним чином: від часткової перейшли до загальної, потім знову до часткової і тільки 17 липня було прийнято остаточне рішення про загальну мобілізацію¹⁴. Подібне сум'яття само по собі демонструє певну непідготовленість військового апарату, а також його політичну нерішучість.

Незважаючи на довгі вагання, саму мобілізацію 1914-1915 рр. прийнято вважати цілком успішною. І дійсно – вона значно збільшила чисельність російської армії і пройшла організовано та системно. Завдяки призову, до лав армії доєдналося ще 4 200 тис. осіб. Таким чином російська армія на середину 1915 р. сягала близько 9 000 000 чоловік¹⁵. Але мобілізація, це не тільки залучення призовників до лав армії. Питання постачання і логістики є не менш важливими. Якраз тут і виникли проблеми. Фактор поганого забезпечення військ більш детально розкрито в наступному підрозділі. Тут ми зосередимось на одній з першопричин такої ситуації.

Мобілізація проходила згідно мобілізаційному розкладу №18 зміненому (рос. мобилизационное расписание № 18 измененное). Такі розклади вводилися на певний строк і згодом змінювали один одного. Розклад №18 був прийнятий в

¹⁴ Добропольський С. К. О мобилизации Русской Армии в 1914 году. Архив «НЗ». № 02. 2023. С. 134-142

¹⁵ Россия в мировой войне 1914-1918 года : (в цифрах). Центральное статистическое управление, Отдел военной статистики. М. : типография МКХ им. Лаврова. 1925. С.17-18

1910 р., а розклад №19 мав вступити в дію в 1915 р. Цей перехід супроводжувався значними технічними складнощами і необхідністю перераховувати всі мобілізаційні розрахунки. Розклад №19 був дещо специфічним, оскільки саме на нього припала «Велика програма посилення сухопутних сил Росії». Головним чином вона стосувалася збільшення кількості резервів та загального технічного переоснащення армії, особливо артилерії. Сама «Програма» була схвалена в 1913 р. і вже частково впроваджувалась (через це розклад №18 і був «зміненим»). Але головні цілі «Програми» досягнуті вчасно не були. Наприклад, артилерійський завод в Царицині повинен був запрацювати тільки в 1915 р.¹⁶. Тобто російську армію війна застала в період реформ і саме це пояснює її «безлад».

Цей фактор відіграв свою роль у наступних важких боях та фактичній поразці російських військ весною та влітку 1915 р., що супроводжувалися значними людськими втратами. Згідно підрахунків М.М.Головіна, у літній кампанії 1915 р. імператорська армія загиблими та пораненими втратила близько 1 410 000 чоловік, тобто щомісяця втрати сягали близько 235 000 солдатів. Для прикладу, середня щомісячна кількість втрат для всієї війни дорівнює 140 000¹⁷. Такі великі втрати диктували необхідність нового витка мобілізації, в результаті якого під призов потрапили люди, які за інших обставин могли б її уникнути. Це ратники 1-го (3 110 тис. чол.) та 2-го розрядів (3 075 тис. чол.), а також білобілетники, які до цього були повністю звільнені від відбування служби (200 тис. чол.). Таким чином, разом із кадровими військовими, російська армія складалася приблизно з 15 100 000 чоловік¹⁸, що робило її найбільшою армією Першої світової війни.

¹⁶ Добропольський С. К. О мобилизации Русской Армии в 1914 году. Архив «НЗ». № 02. 2023. С. 132

¹⁷ Головин Н. Н. Россия в Первой мировой войне. – М.: Вече, 2014 С. 406

¹⁸ Асташов А. Б. Русский фронт в 1914 – начале 1917 года. – М.: Новый хронограф, 2014. С.

Наостанок звернемося до найбільш цінного для нас (як ми переконаємося далі) аспекту – соціального складу армії. Він, власне, був цілком продиктований структурою російського суспільства, 85% якого проживало в селах. Так згідно досліджень історика О.Б.Асташова, представники селянського та дрібнотоварного традиційного господарства, склали 84-88% армії Російської імперії на початок війни¹⁹. Можна припустити, що внаслідок кількох етапів мобілізації, співвідношення міщан і селян у складі армії, збільшилось на користь останніх. Це знаходить підтвердження й у даних М.М.Головіна. Дослідник наводить відсоткове співвідношення кількості пайків та продовольчої допомоги, що видавалася родинам мобілізованих згідно закону від 25 червня 1912 р. Протягом війни середні відсотки виданих пайків були наступними: на населення сільських місцевостей припадало 91,5%, а на міське населення – 8,5%²⁰. Тобто, вже в 1915-1916 рр. селяни склали приблизно 90% війська, до того ж ледве їх частина була колишніми ратниками 1-го та 2-го розрядів, тобто не кадровими військовими.

Питанню бойового духу такого військового контингенту присвячена значна частина наступного підрозділу. Наразі з'ясуємо фізичний стан рядового російського солдата-селянина. На перший погляд, теза про фізичну невідповідність селянина може здатися контрінтуїтивною: хто може бути більш готовим до фізичного навантаження в період війни, ніж людина яка займається важкою працею, щоб себе прогодувати? Теза знаходить певне підтвердження. Дані наведені М.М.Головіним свідчать, що відсоток призовників звільнених від служби з причини «фізичної непридатності» в російській армії становив лише 17%, тоді як в інших арміях ситуація була кращою (Австро-Угорщина – 50%, Німеччина – 37%, Італія – 27%, Франція – 21%). І як напів-

¹⁹Асташов А. Б. Русский фронт в 1914 – начале 1917 года. – М.: Новый хронограф, 2014. С. 29

²⁰ Головин Н. Н. Россия в Первой мировой войне. – М.: Вече, 2014. С. 103

іронічно зазначав Головін, така ситуація не була зумовлена тим, що населення імперії було «здоровішим» від населення інших країн. Причиною був «хронічний недобор» в армію у мирний час. Відповідно рівень вимог до фізичної придатності новобранців був понижений²¹. Тобто, навіть маючи велику кількість повністю придатних призовників – їх не вистачало. Тому співвідношення придатних і «малопродатних» солдатів в армії було більшим, ніж і арміях інших країн, що на пряму впливало на ефективність виконання бойових задач.

На окрему увагу заслуговує соціальний склад офіцерства. Про нього можна судити зокрема з «Військово-статистичних щорічників» Армії (рос. «Военно-статистический ежегодник Армии»). Візьмемо щорічники 1911 та 1912 рр. – найбільш близькі до дат досліджуваного періоду з наявних. Офіцерство розбито на три закономірні категорії: генерали (вища), штаб-офіцери (старша), обер-офіцери (нижча). Стратифікація наступна: спадковий дворянин (далі – СД), спадковий почесний громадянин (далі – СПГ), духовного звання (далі – ДЗ), купецького звання (далі – КЗ), колишнього податного стану (далі – КПС). В щорічниках наведені числові дані, які ми для зручності одразу будемо переводити у приблизне відсоткове співвідношення. Тож, щорічник 1911 р.:

- Генерали (всього 478): СД – 438 (91.6%), СПГ – 22 (4.6%), ДЗ – 6 (1.2%), КЗ – 3 (0.6%), КПС – 9 (1.8%).
- Штаб-офіцери (всього 4 383): СД – 3 200 (73%), СПГ – 446 (10.2%), ДЗ – 200 (4.6%), КЗ – 95 (2.2%), КПС – 442 (10.1%).
- Обер-офіцери (всього 31 268): СД – 16 070 (51.4%), СПГ – 4 398 (14.1%), ДЗ – 1 187 (3.8%), КЗ – 830 (2.7%), КПС – 8 783 (28.1%)²².

²¹ Головін Н. Н. Россия в Первой мировой войне. – М.: Вече, 2014 С. 46

²² Военно-статистический ежегодник Армии за 1911 г. С.Петербург. Военная Типография Императрицы Екатерины Великой (в здании Главного Штаба). 1913. С.172-173

Тепер щорічник 1912 р.:

- Генерали (всього 494): СД – 443 (89.7%), СПГ – 30 (6.1%), ДЗ – 4 (0.8%), КЗ – 3 (0.6%), КПС – 14 (2.8%).
- Штаб-офіцери (всього 4 462): СД – 3 157 (70.8%), СПГ – 447 (10%), ДЗ – 192 (4.3%), КЗ – 111 (2.5%), КПС – 555 (12.4%).
- Обер-офіцери (всього 31 412): СД – 15 664 (49.9%), СПГ – 4 538 (14.4%), ДЗ – 1 135 (3.6%), КЗ – 1 142 (3.6%), КПС – 8 933 (28.4%)²³.

Наведені вище дані свідчать, що у 1911-1912 рр. дворянство досі залишалося основою офіцерського складу армії. Цілком виправданим буде припущення, що приблизно така сама ситуація була й напередодні війни у 1914 р. Натомість, чітко прослідковуємо наступне: чим нижче офіцерський ранг – тим більше в ньому представлено колишній податний стан, тобто селянство та незаможне міщанство. До того ж, якщо порівняти дані за 1911 та 1912 рр. – побачимо тенденцію до збільшення кількості представників КПС в старшій та вищій категорії офіцерства. Ця інформація стане нам в нагоді в наступному підрозділі, при аналізі взаємостосунків офіцерів та нижніх чинів.

Тож, на початку війни діюча армія не перевищувала 1 500 000 та 4 700 000 із запасниками. Перший виток мобілізації був успішним і довів чисельність армії до 9 000 000. Натомість неактуальність мобілізаційного розкладу №18 зміненого, а також незавершеність реформ спричинили відчутні проблеми із формуванням війська, що зіграло роль в поразках 1915 р. Людські втрати вирішили компенсувати новим витком мобілізації. Армія досягла колосальних 15 000 000, з яких 90% були селянами, здебільшого ненавченими військової справи.

²³ Военно-статистический ежегодник Армии за 1912 г. С.Петербург. Военная Типография Императрицы Екатерины Великой (в здании Главного Штаба). 1914. С. 228-229

1.2. Чинники наростання втеч

Чинниками дезертирства російських солдат виступали різні процеси, події та явища, тому питання є доволі комплексним. До того ж, слід усвідомлювати, що дезертир – це звичайна людина, яка мала власні погляди, переконання та характер. У зв'язку з цим, доволі важко назвати якісь чіткі універсальні причини, які б повністю розкривали та пояснювали мотивації кожного дезертира. Однак, дослідник може виділити, систематизувати, а також пояснити ті історичні та соціальні причини, що штовхали деяких солдатів на такий ризикований вчинок, як дезертирство. Саме цьому й присвячений даний підрозділ.

Першим чинником, що суттєво впливав на поширення дезертирства, можна вважати відсутність чітких та довготривалих мотивацій воювати у значної частини армії. Це, своєю чергою, напряду впливало на професійні якості російського солдата. Мобілізовані селяни, що склали основу армії, були не готові до війни морально.

Загалом призов до війська ними розглядався скоріше як «фатальна неминучість», що не викликала в них ентузіазму²⁴. Але чому класична формула «За Віру, Царя і Вітчизну» не була достатньо вичерпною мотивацією для солдатів-селян? Частково, дати відповідь на це питання може концепція запропонована істориком О.Б.Асташовим. Він ґрунтує своє бачення на центральному понятті «селянської ментальності», запозичене ним в істориків Л.В. та В.П.Данілових²⁵. Саме поняття «селянської ментальності» може здатися дещо розпливчастим та занадто узагальнюючим. Ми вважаємо таке формулювання не ідеальним, але цілком виправданим, оскільки позбутися

²⁴ Тарасов, К. За пределами нации: кризис российской армии в 1917 году как следствие трансформации имперской социальной структуры / Тарасов К. // *Ab imperio*. – Казань, 2020. – № 2. – С. 107

²⁵ Данилова Л.В., Данилов В.П. Крестьянская ментальность и община // *Менталитет и аграрное развитие России (XX XIX вв.)*. М., 1996. С. 22–35

узагальнень та вимушених спрощень, аналізуючи таку об'ємну проблему як моральний стан армії, не тільки неможливо, але й непродуктивно. Тож, повернемося до концепції.

Центральним елементом цієї «селянської ментальності», на думку Асташова, є почуття локалізму, тобто прив'язаності, нерозривності з місцем народження, що виражалось в сакралізації рідної землі – «малої батьківщини». На думку дослідника, саме ці уявлення солдат-селянин намагався перенести і на фронт. Сім'ї, господарству, малій батьківщині присвячено до 90% так званих «байдужих» листів (тобто тих, які за характеристикою цензорів не мали чітко вираженого «батьківського» чи навпаки «пригніченого» настрою). Образи землі чи батьківщини, яка зазнала випробувань і наразі позбавлена їхнього головного захисника – селянина-господаря, є центральними у солдатському фольклорі часів війни. Відповідно до локалістських уявлень солдати часто ідентифікували себе як представники своєї малої батьківщини порівняно з чужою територією, де їм належало воювати. Ці уявлення залишали слід на самоідентифікації солдатів, нерідко вони просто називали себе: «вятські», «калузькі» тощо. Сам «патріотизм» солдатів-селян залежав від ступеня небезпеки для їхньої малої батьківщини і значно слабшав тоді, коли батьківщина була далеко від лінії фронту. Ці ж відчуття, зокрема, диктували небажання воювати «за польські землі»²⁶.

Відчуття нерозривності зі своєю батьківщиною не залишало солдатів-селян з самого початку перебування на війні. Солдат прагнув перенести милі його серцю образи полів, лісів, домівки, на реалії війни, що закарбовано в збережених фронтових щоденниках. У листах солдати часто порівнювали ландшафт, особливо землю на полі бою, зі своєю землею, наразі позбавленою господаря. Ще

²⁶ Асташов А. Б. Фронтная повседневность российских солдат, август 1914 – февраль 1917 г. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.02 Отечественная история. М., 2018. С. 110

більш емоційно солдати-селяни переживали розрив з рідними, сім'єю, навіть з померлими родичами. Причиною був сімейний характер селянського виробництва і пов'язані з ним локалізм і автаркізм (самодостатність, незалежність)²⁷.

Це виражено як у щоденниках, так і в листах та фольклорі. Характерними є спогади унтер-офіцера Штукатурова. В них він часто згадує рідне село та родину, зокрема: «Мене призначили старшим у дозорі. Сидів, згадуючи своє село та любу сім'ю, бо сьогодні в рідному селі парафіяльне свято». Сам факт того, що Штукатуров, перебуваючи на безпосередньому фронті, згадує про свято і те, що з ним пов'язано, свідчить наскільки його життя переплетене з рідним селом та сільською общиною. Без цього він себе просто не усвідомлює²⁸.

Цензура постійно підкреслювала інтимний, сімейний характер переважної більшості солдатських листів. Навіть чітко виражені в них патріотизм і войовничість були лише частиною бажання повернутися до рідної сім'ї. Скоріш за все, саме згадки про сім'ю, труднощі розриву з нею при відході на війну, ставали підґрунтям для численних втеч призовників-солдатів з поїздів та інших форм дезертирства. Збереглося багато згадок у листуванні інстанцій, що відповідали за пересилання поповнень, що масові зістрибування з поїздів відбувалися саме у момент проїзду майбутніх солдатів через рідні селища, щоб востаннє побачитися з рідними. У таких випадках не діяли ні заборони, ні постріли конвоїрів. Іноді були навіть втечі з частин на передову, але в інші частини, ближче до земляків²⁹. Це свідчило про важливість відчуття селянами

²⁷ Асташов А. Б. Фронтовая повседневность российских солдат, август 1914 – февраль 1917 г. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.02 Отечественная история. М., 2018. С. 111-112

²⁸ Дневник Штукатурова, в кн. Труды комиссии по исследованию и использованию опыта войны 1914-1918. М., 1919. С. 9

²⁹ Асташов А. Б. Фронтовая повседневность российских солдат, август 1914 – февраль 1917 г. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.02 Отечественная история. М., 2018. С. 113

земляцтва. Саме локальна спільнота залишалася для мобілізованих тим первинним осередком довіри, взаємопідтримки та самоідентифікації. А в екстремальних умовах фронтового життя, ці фактори тільки набували важливості³⁰.

Пов'язаний з цим образ малої батьківщини був настільки важливим для солдатів-селян, що часто офіцери побоювалися селити солдатів на стоянках у селах, щоб не нагадувати їм минулий побут³¹. Слід розуміти, що сам по собі, описаний вище феномен селянського локалізму, був як і безпосередньою причиною дезертирства (наприклад, коли солдати втікали у рідні села, коли поруч з ними рухався поїзд, що прямував на фронт), і виступав в якості «підґрунтя», на яке накладалися інші мотивації до залишення частини.

Проблему дезертирства погіршувало й те, що кадрові військові хоч і були навчені та готові воювати (на відміну від мобілізованих селян), сильно постраждали у боях 1914-1915 рр. і їхні ряди сильно порідшали. Про це зокрема свідчить потреба в додатковій мобілізації, проаналізована в минулому розділі. Внаслідок цього навчені військові вже не могли становити фундамент російської армії. Крім цих двох категорій військовослужбовців (кадрових і мобілізованих), була ще одна – добровольці, яка неочікувано, але теж була доволі проблемною групою. Одразу після початку війни Російською імперією прокотилася хвиля патріотичних маніфестацій. На їх тлі, до лав армії долучилася значна кількість добровольців («охочих» та «однорічників»). Вже 23 липня 1914 р. Миколою II були затверджені правила прийому «охочих» на військову службу. Згідно з ними, добровольцями приймалися: особи, що підлягають військовій повинності, однак ще не приступили до її виконання; ті, що повністю або тимчасово звільнені від

³⁰ Шевченко В., Коцур А. Велика війна 1914–1918 рр. у спогадах рядових учасників та очевидців: український контекст // Український історичний журнал. 2021. № 6. С. 143.

³¹ Асташов А. Б. Фронтовая повседневность российских солдат, август 1914 – февраль 1917 г. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.02 Отечественная история. М., 2018. С. 113

військової повинності; хто знаходився у складі ополчення 2-го розряду; особи на яких не розповсюджуються чинність Статуту про військову повинність, а також відставні нижні чини³².

Мотивація добровольців могла бути абсолютно різною. Прийнято вважати, що значна (навіть переважна) чисельність добровольців пішла на фронт з патріотичних міркувань. Однак тисячі людей мали більш приземлену мотивацію йти на війну. В цьому контексті, показовою є замітка з щоденника російського письменника М.М.Пришвіна, датована 1 серпня 1914 р. Він пише: «Доброволець Раков пішов на війну, щоб коня врятувати [рос. выручить]: гадав, що якщо сам піде, то коня повернуть, і ще чув, що добровольцю є чим біля обозу поживитись, от і пішов»³³.

Крім такого прагматичного погляду, була також поширена й інша, у чомусь навіть більш деструктивна для армії мотивація. Велика кількість добровольців пішла на фронт піддавшись загальній патріотичній ейфорії. Вони сприймали війну як цікаву авантюру, на якій вони можуть себе проявити. За таке незріле та ілюзорне ставлення до війни добровольців часто зневажали як офіцери, так і солдати. Ф.А.Степун, який брав безпосередню участь в Першій світовій війни як солдат, а згодом як офіцер, зазначав, що солдати «всі як один» ставилися до добровольців з недобррозичливістю, а часом і з явним презирством. Він розкриває причини такого ставлення в своїх спогадах: «Добровольців вони [солдати] зневажали тому, що ті прийшли в батарею “даремно”, тому що вони нічого “справжнього” все одно робити не вміють, тому що до лав захисників батьківщини їх привела не доля, а фантазія, тому що театр воєнних дій... дійсно

³² Законодательные акты, вызванные войной 1914 года с Германией, Австро-Венгрией и Турцией : Законы, манифесты, рескрипты, указы Правительствующему сенату, распоряжения и постановления министров и др. / сост. Авербах Е.И. - Неофициальное издание. - Вильна : типография А. Г. Сыркина, 1915. - XXXIV. С. 54

³³ Пришвин М. М. Дневники 1914-1917. – СПб.: Росток, 2007. С. 87

здавався їм тільки театром». Цей уривок, не тільки демонструє сприйняття звичайними солдатами добровольців як «тягаря», але й дає доволі чітку та справедливу (як ми переконаємось далі) оцінку якості значної кількості «охочих», як вояків. Також, цікавою та цінною є наступна цитата, яка перегукується з описаною вище концепцією селянського локалізму: «... і нарешті, добровольці ці тікали від глибоко шанованої солдатами священної, корисної й посиленої їм домашньої праці, яка після їхньої втечі залишилась незробленою на полях та господарствах»³⁴.

Таке ставлення солдатської маси до добровольців однаково характеризує пересічного солдата і пересічного добровольця. Останній змальовується як безвідповідальний авантюрист, який піддавшись загальнонародній ейфорії пішов на фронт, кинувши свій «священний обов'язок». Разом з цим, пересічний російський солдат постає людиною, яка настільки сумує за домівкою та звичною працею, що просто не спроможна зрозуміти «примарну» мотивацію добровольця «кинути все і піти на війну». При тому обидва, і мобілізований, і доброволець не сильно вмотивовані воювати. Перший скучив за звичним життям, а другий, знайшовши замість пригод жорстку та важку працю, починає усвідомлювати безвихідність тієї ситуації, в яку він сам себе загнав.

Яскравим прикладом такого «горе-добровольця» є М.Дмитрієв. Він пішов на війну не маючи ґрунтовної мотивації, піддавшись всенародній ейфорії. В своїх спогадах Дмитрієв описує як «вдень та вночі повз села проносяться поїзда», з відкритих вагонів яких чуються «пісні та пляски», а у новинах з фронту тільки й повідомлення, що «про перемоги російських військ». До того ж, нещодавно він отримав надихаючого листа від свого дядька-фельдфебеля, який за його словами, на фронті вже встиг «хрест з медаллю заробити». «Хрест з медаллю. Герой. І я від нього не відстану» – згадує він. Цікаво, що М.Дмитрієв народився в сім'ї

³⁴ Степун Ф.А. Из писем прапорщика-артиллериста. — Томск: «Водолей», 2000. С. 77

заможного селянина і ні в чому не потребував (на відміну від вищезгаданого добровольця Ракова, якого на фронт штовхнула бідність)³⁵.

Однак замість героїчних пригод, Дмитрієв потрапляє на справжню війну і вже літом 1915 р. не витримує. 15 липня він, так само як йшов на фронт – добровільно, здався в полон австрійцям. До того ж, ще й підбив на такий самий вчинок цілу групу солдат, що перебувала під його командуванням³⁶. Приклад М.Дмитрієва чітко лягає на вище описаний Ф.А.Степуном образ «горе-добровольця»: безвідповідальний, невмілий та відверто «зайвий» на фронті авантюрист. Можна тільки здогадуватися скільки тисяч, подібних Д.Дмитрієву людей, опинилося на фронті в 1914-1915 рр.

Низький рівень професійних якостей звичайних солдат був лише частиною проблеми. Другим чинником поширення дезертирства була непрофесійна і часто невинувато жорстока поведінка офіцерського складу, яка переходила межі муштри. Напружені стосунки солдатів з офіцерством підривали моральний стан армії. Кадрове офіцерство часто просто знущалося над особовим складом, що призводило до недовіри, іноді до ненависті з боку солдатів. І хоч у минулому підрозділі ми дійшли висновку, що представники колишнього податного стану поступово вливалися навіть у вище офіцерство, процес цей залишався на початковому рівні. Відповідно, на взаємовідносини солдатів та офіцерів впливав фактор станової приналежності. Показово, що генерал А.І.Денікін вбачав саме у жорстокому ставленні офіцерів до підлеглих, одну з найбільших проблем армії. «В цьому безсумнівний гріх російського офіцерства... Гріх, що спричинив протиставлення “барина” мужику, офіцера – солдату...» – писав він³⁷. Епізод початку 1915 р., описаний добровольцем Е.В.Туміловичем є показовим:

³⁵ Дмитриев, В. Доброволец : воспоминания о войне и плене / В. Дмитриев. - М.; Л., 1929. С. 3

³⁶ Там само, С. 18-20

³⁷ Деникин А. И. Очерки русской смуты. Т 1. Крушение власти и армии, февраль – сентябрь 1917. Париж: 1921. С. 27

Особливою жорстокістю відрізнявся один з кадрових офіцерів сусідньої роти. Цілий день він стояв у опудала [для відпрацювання атаки багнетом] і без кінця ганяв одного за другим своїх молодих й літніх солдат із запасу... з особливою зловтіхою принижував своєю лайкою змучених солдат і непомітно бив кулаком у підборіддя... В одне із таких занять, доведений до нестями, літній солдат за наказом командира в сотий раз із криком «ура!» кинувся на опудало, однак весь його багнет опинився в грудях офіцера... Офіцер повалився на бік і помер... солдат жбурнув у бік гвинтівку, впав обличчям в сніг і заривався як божевільний³⁸.

За офіцерством проглядалися й інші «гріхи». Іноді рішення офіцерів були настільки нелогічними і непопулярними, а поведінка такою дріб'язковою, що вони втрачали будь-яку повагу серед особового складу. Зокрема під час Великого відступу 1915 р., офіцери масово наказували спалювати та знищувати боєприпаси (які на той момент вже були в дефіциті). Все було б не так погано, якщо б замість боєприпасів та снарядів, вони не наказували грузити на потяги «реквізовані» меблі. Такі випадки не просто підривали повагу до офіцерського складу, але й наштовхували солдатів на думки про зраду деяких офіцерів, що цілком закономірно³⁹.

Якщо кадровим офіцерам бракувало людяності, то «новому» офіцерству бракувало навичок, знань та досвіду. Після важких поразок 1915 року, значна частина «старого» кадрового офіцерства загинула чи отримала поранення, а тих, що вижили, військово командування цінувало та берегло, тому намагалося тримати в тилу. Не вистачало безпосередньо польових офіцерів, тому програма їхньої підготовки була спрощена та стиснута у термінах. Значну частину військового командування склали молоді, недосвідчені та швидко навчені офіцери, наприклад, як от 20-річний прапорщик К.В.Ананьєв, який 1 січня 1916 р. був зарахований у Володимирське військово училище на 4-місячний курс

³⁸ Первая мировая: взгляд из окопа / Предисл., сост. и коммент. К. А. Пахалюка. – М.; СПб.: Нестор-История, 2014. С. 46

³⁹ Булдаков В. П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. – М.: РОССПЭН, 1997. С 30

прискореної підготовки офіцерів. До присяги він був приведений 19 лютого 1916 р.⁴⁰.

Прапорщик Д.Оськін так описував рівень офіцерства станом на зиму 1916 р.: «Подивіться, що відбувається з офіцерським складом. Прапорщиків женуть пачками [на фронт], такими же пачками вони повертаються назад пораненими, контуженими, хворими. Мало того, що вони цілковито не навчені, але й зовсім не розвинені [вказує на молодий вік офіцерів]»⁴¹. Такі малодосвідчені офіцери не завжди могли вишколити особовий склад чи повести його у складний бій. Вони часто не викликали поваги чи страху серед солдатів, як кадрові офіцери. Це закономірно проявлялося в порушенні дисциплінарних норм, в тому числі й дезертирстві.

Крім проблем з офіцерством були й інші, не менш важливі фактори збільшення дезертирства. Велика війна принесла із собою раніше небачений спосіб ведення бойових дій – масштабну позиційну війну. Внаслідок цього фронтова солдатська буденність, яка раніше характеризувалась більшою мірою затяжними маршами та відносно швидкими битвами, змінилася на в'язку, монотонну, повільну, однак не менш криваву, траншейну війну. Перебуваючи в таких умовах, людське тіло і дух знаходилися на межі своїх можливостей. Окопний побут являв собою важку та виснажливу працю, що супроводжувалася притаманними їй жахами та нестерпними умовами існування.

Холодна вода по коліно, сирість, багнюка, щури та воші – постійні супутники окопного життя. Траншеї потребували постійного догляду та відновлення, оскільки дуже швидко руйнувалися. Зокрема на Південно-Західному фронті, де правильну оборонну лінію почали будувати тільки в 1916 р., солдати часто скаржилися на протікання й обвали окопів, постійне zalивання

⁴⁰ Первая мировая: взгляд из окопа / Предисл., сост. и коммент. К. А. Пахалюка. – М.; СПб.: Нестор-История, 2014. С. 141

⁴¹ Оськин Д.П. Записки прапорщика / Д. Оськин. - М., 1931. С.. 59

водою. Ремонт ускладнювався затримками в постачанні, оскільки часто матеріалів на місці бракувало чи взагалі не було. Ледь не найважливішим фактором, що впливав на моральний дух солдат, була погода. Показово, що взимку число дезертирів зростало. Періодична нестача дров та питної води не давала солдатам можливості повноцінно готувати. Відомо, що для покращення морального стану солдатів, командування періодично влаштовувало свята і різноманітні розваги (музика, танці, розповіді казок, спектаклі тощо). Особливо радісно зустрічали Великдень та Різдво. Хоч ці події й були популярними серед солдат, однак через рідкість, вони мали дуже слабкий позитивний ефект на загальний моральний стан армії. Буденність солдата була сірою, монотонною та жорстокою⁴².

Нескінченна ручна праця, продиктована характером війни, виснажувала військових. На них лягала практично вся відповідальність за риття окопів та зведення укріплень, які того ж, доводилось заново розбудовувати у випадку навіть найбільш незначного зміщення лінії фронту. Життя в окопах було важким та принизливо незручним. Солдати знаходилися в умовах постійного психологічного напруження. Вони боялися вибуху раптової гранати в окоп, прострілу противника, несподіваної газової атаки чи нового штурму. Спогади добровольця-прапорщика К.В.Ананьєва від 3 жовтня 1916 р. наочно демонструють моральний стан російських військ. Ананьєв описує початок одного з штурмів: «... в кожного солдата я бачу на обличчі: “Господи! Чи скоро закінчатся наші страждання!”»⁴³.

До того ж, російський солдат дуже важко переносив небезпеку, що ніс за собою технічний, вогневий характер воєнних дій. Він відчував технічну

⁴² Асташов А. Б. Фронтная повседневность российских солдат, август 1914 – февраль 1917 г. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.02 – Отечественная история М., 2018. С. 147-151

⁴³ Первая мировая: взгляд из окопа / Предисл., сост. и коммент. К. А. Пахалюка. – М.; СПб.: Нестор-История, 2014. С.181

відсталість російських військ та значну перевагу ворога в артилерії і важкому озброєні загалом. Ця перевага давалася взнаки у руйнівній та безпосередньо вражаючій силі противника (особливо німецької армії). Найбільш гостро технічна перевага армій центральних держав відчувалася у 1915 та 1916 рр. Зокрема після Брусилівського прориву, у боях під Ковелем та Луцьком, затяжних осінніх боях, а також зимою 1916 р. на Південно-Західному фронті. Підривала солдатських дух, не тільки нищівна міць артилерії, не менш деморалізували й інші фактори: постійний гул батарей, густий їдкий дим, вибухи та свист снарядів, а також струси від їхнього розриву⁴⁴.

До жахливих умов існування додавалися постійні проблеми з постачанням, продиктовані неактуальним розкладом №18 зміненим, що став причиною фактичної нестачі ледь не всіх видів озброєння та амуніції. Практично з початку війни в російській армії почалася нестача стрілецького та важкого озброєння, снарядів, якісного продовольства (в тому числі й фуражу) та одягу. На момент завершення мобілізації був фактично вичерпаний увесь запас стрілецької зброї⁴⁵. Вже у вересні 1914 р. гвинтівок не вистачало на озброєння поповнень, що йшли в уже діючі частини військ. У листопаді цього ж року 25-50% особового складу маршових рот відправлялись на фронт без зброї. Військове командування було вимушене почати закупівлю гвинтівок. Зброю купляли в США (1 908 827 од.), Франції (641 тис. од.), Японії (635 400 од.), Італії (400 тис. од.) та Англії (128 тис. од.) Протягом війни з-за кордону було привезено 3 713 200 гвинтівок. Однак,

⁴⁴ Асташов А. Б. Русский фронт в 1914 – начале 1917 года. – М.: Новый хронограф, 2014. С. 225

⁴⁵ Из Всеподданнейшего доклада по Военному министерству за 1915 год // РГВИА.

Архивохранилище справочных фондов и печатных изданий.

URL:<http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/280104-iz-vsepoddanneyshego-doklada-po-voennomu-ministerstvu-za-1915-god#mode/inspect/page/4/zoom/4>

(Дата звернення 05.06.2025)

незважаючи на всі ці зусилля – їх виявилось недостатньо. Протягом всієї війни російська армія відчувала гостру нестачу стрілецької зброї⁴⁶.

Ситуація з артилерією була схожою. Вона наочно продемонструвала застарілість військового апарату та технічну відсталість Російської імперії. Згідно затверджених планів і табелів озброєння, по завершенню мобілізації практично всі батареї були повністю укомплектовані. Нестача важкого озброєння сягала лише 2% і була швидко ліквідована. Однак з початком активних бойових дій виявилось, що у порівнянні з довоєнними підрахунками, реальна потреба армії в артилерії збільшилась в 16 разів (!). Нестачу снарядів для артилерії російська армія відчувала вже через півроку війни, весною 1915 р. Так само, як і у випадку з гвинтівками та артилерією, командування збільшило виробництво снарядів та закуповувало їх з-за кордону, однак снарядний голод так й не залишив армію і був її супутником протягом всієї війни⁴⁷.

Проблема постачання продовольства була не такою критичною. Вона виникла тільки в 1917 р., коли військо перейшло спочатку на 800-грамову, а потім й на 400-грамову норму хліба. Річне споживання продовольства армією складало 284 млн. пудів у 1915 р., 342 млн. пудів в 1916 р., а в 1917 мало б скласти цілих 400 млн. пудів. Однак, через затягування війни та малу врожайність в 1917 р. їжі не вистачало⁴⁸.

Ще одним чинником збільшення дезертирства, вірогідно найбільш вагомим, були поразки на фронті. Вже зазначені вище значні втрати весною-літом 1915 р. супроводжувані тактичними поразками спричинили значну моральну кризу. Певним індикатором підірваного бойового духу і одночасно ще одним тяжким ударом для війська стала масова здача в полон. В той самий період літньої

⁴⁶ Марков О. Д. Армия и флот России 1914-1917 гг. (состав, организация, довольствие). – СПб.: Моринтех, 2011. С. 246-247

⁴⁷ Там само, С. 246

⁴⁸ Бескровный Л. Г. Армия и флот России в начале XX в. Очерки военно-экономического потенциала. — М.: Наука, 1986. С. 154

кампанії, полоненими російська армія втратила 976 тис. осіб. Це приблизно 160 тис. полонених на місяць, а протягом травня, червня, липня та серпня ця цифра досягала 200 тис⁴⁹. Цілком логічним є припущення, що протягом цього періоду дезертирство теж стало більш поширеним.

Цензорські звіти, на початку війни моральний дух військових оцінювали як «бадьорий», тобто впевнений, націлений на перемогу. Однак вже тоді в листах з фронту зазначали відсутність «підйому духу», «паніку», «безпідставний страх», бажання якнайшвидшого миру. Найбільш проблемними з точки зору морального стану були запасні частини⁵⁰. Саме вони склалися з тільки набраних та зовсім ненавчених мобілізованих. Вже на середину 1915 р., настрої на фронтах характеризувалися цензорами як «вкрай нерівні»⁵¹.

Такий різкий спад бойового духу солдатів пов'язаний важкими поразками на фронті та прийдешнім за ними «Великим відступом». В тилу ситуація була схожою. Проблемні настрої з фронту передавалися в міста та села, що знаходилися далеко від вогнища війни. М.М.Головін писав: «Листи до рідних, скарги поранених, розповіді обурених представників громадськості були краплями, що формували цілі потоки похмурих настроїв, які в кінці зливалися в океан загального невдоволення та розгубленості». Сам Головін описуючи цей соціальний процес, наводить дуже влучну цитату французького генерала Бернара Сериньї: «Кризис недовіри починається завжди серед тих, хто не воює»⁵².

⁴⁹ Головін Н. Н. Россия в Первой мировой войне. – М.: Вече, 2014 С. 406-407

⁵⁰ Асташов А. Б. Русский фронт в 1914 – начале 1917 года. – М.: Новый хронограф, 2014. С. 56

⁵¹ Асташов А. Б. Фронтальная повседневность российских солдат, август 1914 – февраль 1917 г. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.02 – Отечественная история М., 2018. С. 93

⁵² Головін Н. Н. Россия в Первой мировой войне. – М.: Вече, 2014 С. 410-411

Поразки на фронті не тільки самі по собі негативно впливали на бойовий дух армії, вони спричинили появу ще одного чинника поширення дезертирства – розбиття очікувань на швидку та переможну війну і разом з цим появи певного «ідеологічного вакууму», як на фронті, так і тилу. Цей вакуум влада намагалася заповнити пропагандою, яка зазвичай спекулювала на темах захисту православ'я, слов'янських народів та російської державності⁵³. Однак успіх її був сумнівним. Звісно, не все залежало винятково від тієї мотивації, що пропонувала держава. Особисті мотивації воювати, теж відігравали важливу роль. Однак їх було недостатньо для ведення настільки кривавої, довгої та виснажливої війни.

Вже у 1916 р. солдати очікували сепаратного миру і не відчували особливого сенсу воювати⁵⁴. Цінний коментар щодо цього написав генерал А.І.Денікін: «Споконвіку вся наша військова ідеологія полягала у відомій формулі: За Віру, Царя і Вітчизну. На ній вирости, виховались та виховували інших десятки поколінь. Але в народну масу, в солдатську товщу ці поняття достатньо глибоко не ввійшли»⁵⁵. Як влучно зазначає Денікін, та формула, на якій базувалась російська ідеологія під час війни, не знайшла відгуку у непомірно великої, втомленої та демотивованої армії вчорашніх селян, яка, до того ж, починала ставитися до царської влади з недовірою. Прапорщик Оськін згадує: «Багато чуток про Распутіна, що він міністрів призначає як йому заманеться. Государ знаходиться від впливом імператриці, а та, своєю чергою, під впливом Распутіна»⁵⁶.

⁵³ Пропаганда на Русском фронте в годы первой мировой войны. – М. : Спецкнига, 2012. URL: https://propagandahistory.ru/books/Aleksandr-Astashov_Propaganda-na-Russkom-fronte-v-gody-Pervoy-mirovoy-voyny/2 (Дата звернення 05.06.2025)

⁵⁴ Оськин Д. П. Записки прапорщика / Д. Оськин. - М., 1931. С. 59

⁵⁵ Деникин А. И. Очерки русской смуты. Т 1. Крушение власти и армии, февраль – сентябрь 1917. – Париж .: 1921. С. 23

⁵⁶ Оськин Д. П. Записки прапорщика / Д. Оськин. - М., 1931. С. 59-60

На фоні загальної дестабілізації та ідейної кризи в армії значного поширення набула політична та ідеологічна агітація, що велася з самого початку війни. Особливо результативною в цьому напрямку була діяльність більшовиків. Їхня пропагандистська робота переважно мала пацифістський і «поразницький» ухил, із закликами до капітуляції або дезертирства. В умовах ідейного розброду, більшовицька агітація активно поширювалася різними шляхами. Так, доброволець В.Арамилев згадував, що отримував у посилках з тилу прокламації РСДРП відверто антивоєнного та антимонархічного спрямування. Примітно, що Арамилев позитивно сприймав ці матеріали, називаючи їх «духовним пожитком»⁵⁷.

Тож, дезертирство в російській армії було зумовлене різними факторами. Головним чином на моральний стан солдатів впливали нові умови ведення бойових дій, які принесла Велика війна. Такі фактори як ненавчена та погано дисциплінована армія, а також мала чисельність досвідченого офіцерства погіршували ситуацію. Для нас особливо цікавий фактор ідейної кризи російської монархії, оскільки він не тільки породжував зневіру у владу серед суспільства і провокував дезертирство, але й надав простір для розвитку альтернативних ідеологій, які проявлять себе у люневих подіях 1917 р.

1.3. Форми ухиляння від перебування на фронті

Протягом війни дезертирство проявляло себе по різному, змінюючись та підлаштовуючись під нові реалії. Одночасно з формами дезертирства змінювались і його розміри. В цьому розділі виділимо основні форми дезертирства та оцінимо його масштаби на початок 1917 р.

⁵⁷ Арамилев В. В. В дыму войны. Записки вольноопределяющегося (1914–1917 гг.). – М., 1930. С. 76

«Самоволка» була однією з основних форм дезертирства, яка проявила себе ще з перших місяців війни. Тут одразу необхідне пояснення. Згідно Військового статуту про покарання (рос. Воинский устав о наказаниях), «самовільна відлучка» (юридичний термін, в ориг. «самовольная отлучка») – це залишення своєї позиції солдатом не більше ніж на 3 дні в тилу, або не більше ніж на 1 день на фронті (при безпосередньому зіткненні з ворогом). Якщо відлучка тривала довше зазначених вище часових меж, то вона переходила у статус «втєчі» (юридичний термін, в ориг. «побѣг»)⁵⁸. Фактично, «самоволка» – це перехідний етап до безпосередньої «втєчі», тобто дезертирства. Тому з юридичної точки зору, вона дезертирством («втєчею») не є. Але чому її класифіковано нами як форму дезертирства? Справа в тому, що дуже часто солдати, які пішли в «самовільну відлучку», перебували в ній значно більше «дозволеного» часу і ставали дезертирами. Однак покарання за це, зазвичай, обмежувалося дисциплінарними стягненнями, що були передбачені за «самовільну відлучку», але ж ніяк не за «втєчу»⁵⁹. Після покарання втікач знову повертався на службу. Тобто: за відвертий акт дезертирства, карали як за відлучку на декілька днів. Відповідно, так звана «самоволка», а по суті «втєча», стала своєрідною формою напівлегального дезертирства. До того ж, легкі покарання, що не відповідали злочину, штовхали солдат-втікачів на рецидив.

Особливо поширеною «самоволка» була у запасних частинах. Показовою є ситуація, винуватцями якої стали солдати 38-го Сибірського стрілецького батальйону. Так, 8 грудня 1915 р., за відсутність, з списків батальйону були виключені Дмитро Аксьонов, Мойсей Герасімов і Яків Трубачов; 15 грудня вони були повернені, і знову потрапили до списків. Солдати отримали лише по 11 днів

⁵⁸ Дадашев А. Г. Воинский устав о наказаниях (СВП 1869 г. XXII, изд. 4). Ревель, 1923, С. 144

⁵⁹ Никулин Д.О. Дисциплинарные и иные проступки личного состава 38-го Сибирского стрелкового запасного батальона (полка) в годы Первой мировой войны. // Гуманитарные науки в Сибири. 2017. Т. 24. №1. С. 110

суворого арешту. Таким чином, вони були відсутні не менше тижня, але до суду справа не дійшла. Загалом за «самоволку» солдати запасних частин найчастіше несли покарання у вигляді 5-7 діб ув'язнення на гауптвахті. Зрідка до втікачів застосовували тілесні покарання, зокрема побиття різкою⁶⁰.

На фронті «самоволка» проявляла себе по різному, зокрема в так званому «бродяжництві». Його суть полягала в тому, що солдати кидали свої позиції, однак формально, все ще перебували в частині, недалеко від театру воєнних дій. Вони днями тинялися по фронті, знаходячи притулок в шпиталях та прифронтових поселеннях, при цьому не заходячи в глибокий тил (де б їх, у разі затримання, вже точно класифікували б як втікачів). Можливість настільки легко лишати свої частини та довго залишатися непоміченими дезертири мали через масштабні позиційні роботи та близьку населену цивільними зону, в якій вони мали можливість легко «розчинитись». Протягом всієї війни кількість солдат, що залишали свої частини і ходили в «самоволку» залишалася дуже значною. Але розквіт цієї форми дезертирства прийшовся на перші два роки. Так, вже у вересні 1914 р. головнокомандувач армій Південно-Західного фронту М.І.Іванов відзначав велике число «бродячих поодиноких солдат та груп»⁶¹.

На тлі частих відлучок особового складу, у прифронтовій зоні процвітало явище так званого «промотування». Ті втікачі, що змогли дістатися прифронтових поселень продавали своє солдатське майно цивільним. Потім солдати з'являлися на етап «напівголими» і згодом отримували нове обмундирування, а на запитання про причину відсутності казенних речей відповідали банальними фразами: «вкрали», «загубив», «залишив на інший

⁶⁰ Никулин Д.О. Дисциплинарные и иные проступки личного состава 38-го Сибирского стрелкового запасного батальона (полка) в годы Первой мировой войны. // Гуманитарные науки в Сибири. 2017. Т. 24. №1. С. 110.

⁶¹ Асташов А. Б. Русский фронт в 1914 – начале 1917 года. – М.: Новый хронограф, 2014. С. 466

позиції» тощо. Так, за відомостями, що були отримані в 122-му піхотному Тамбовському полку, селяни одного з повітів Новгородської губернії майже всі були одягнені у військову форму. Для нас «промотування» цікаве не тільки демонстративно-легковажним ставленням командування до покарань. Але й тому, що масова купівля обмундирування та форми у солдат цивільним населенням (і відповідно його носіння), сильно ускладнювали пошук дезертирів, допомагаючи їм «злитися» з місцевими⁶².

Ще одним показовим явищем, пов'язаним з дезертирством було «приймачество». Солдати, що тікали з фронту в села та маленькі містечка, знаходили притулок у місцевого населення. В обмін на нього, вони працювали та загалом всіляко допомагали цивільними пережити війну⁶³. Поширення цього явища свідчить не тільки про нестачу робочих рук в господарствах, але й про те, що цивільний тил, в особливості села, загалом «приймав» дезертирів, не засуджував їх, розумів їхні мотивації, сприймав їх як звичайних людей, а не як злочинців. Скоріш за все, причиною тому було соціальне походження втікачів. Переважна більшість солдат-селян були раді повернутися до знайомої праці і знайти собі прихисток від тяжкої фронтової буденності.

Втечі з ешелонів та поїздів, що йшли на фронт, так само як і «самоволка», стали поширеними з перших місяців війни. За оцінками начальника штабу головнокомандувача армій Південно-Західного фронту М.В.Алексєєва, втечі нижніх чинів з потягів складала близько 20%⁶⁴. Так 19 листопада 1915 р. з Володимирської губернії повідомляли, що по прибуттю військового ешелону в

⁶²Асташов А. Б. Русский фронт в 1914 – начале 1917 года. – М.: Новый хронограф, 2014. С. 473

⁶³Оськин М. В. Неизвестные трагедии Первой мировой. Пленные. Дезертиры. Беженцы. – М.: Вече, 2011. С.248

⁶⁴Асташов А. Б. Русский фронт в 1914 – начале 1917 года. – М.: Новый хронограф, 2014. С. 468

Муром, з нього втекли близько 400 солдатів⁶⁵. Зустрічалися й більш ризиковані та відчайдушні прояви подібного дезертирства. Показову ситуацію описав у спогадах доброволець Е.В.Тумілович. Під час переправки на передову, солдат, на прізвище Козлов, зі словами «Ех, хлопці, натопили – дихати нічим, відкрию-но я двері», хитнувся та вискочив з вагону на ходу. Потяг зупинили, офіцери почали стріляти Козлову в спину, однак «фігура Козлова майнула раз-другий на узліссі і безслідно зникла в густій темній хащі»⁶⁶.

Зимом 1915-1916 рр. втечі з поїздів стали об'єднуватись з іншим способом ухиляння від фронту – самопораненням (рос. членовредительство). Легкопоранені солдати, жартівливо прозвані «пальчіками» або «палечніками» (через однотипний та очевидно навмисний характер поранення), тікали з санітарних потягів, що йшли в тил. Відстреленого пальця було недостатньо, щоб довго уникати фронту, тому солдати користувались першою нагодою і остаточно дезертирували⁶⁷.

З 1916 р. дезертирство з фронту починає набирати більш масового характеру. «Самоволка», ще залишається актуальною, але починає зменшуватися поступатися в поширеності безпосереднім втечам у тил. Дезертири біжать у тилкові міста, в тому числі й в Петроград і поступово заповнюють їх. Саме дезертирство починає супроводжуватись мародерством та розбоями. В містах дезертири збиваються в озброєні банди та займаються грабівництвом та злодіємством⁶⁸. Крім цього, в тилкових містах імперії вони починають всіляко

⁶⁵ Оськин М. В. Неизвестные трагедии Первой мировой. Пленные. Дезертиры. Беженцы. – М.: Вече, 2011. С. 273

⁶⁶ Первая мировая: взгляд из окопа / Предисл., сост. и коммент. К. А. Пахалюка. – М.; СПб.: Нестор-История, 2014. С. 49

⁶⁷ Оськин М. В. Неизвестные трагедии Первой мировой. Пленные. Дезертиры. Беженцы. – М.: Вече, 2011. С. 468

⁶⁸ Асташов А. Б. Русский фронт в 1914 – начале 1917 года. – М.: Новый хронограф, 2014. С. 474

тероризувати місцеве населення, підбурювали антивоєнні бунти та мітинги. Загалом характерно, що втікачі були завжди готові взяти участь в будь-яких заворушеннях⁶⁹. Наприклад, в жовтні 1916 р. на пересильному пункті в Гомелі відбувся бунт. Активними його учасниками були як і звичайні солдати з матросами, так і дезертири, разом з «штрафними» солдатами⁷⁰. Така «легкозаймистість» дезертирів та їхнє бажання виступати проти влади при будь-якій нагоді зробить їх активними учасниками Лютневих подій в Петрограді.

Ще однією формою, вже навіть не напівлегального, а легального дезертирства ставало постійне знаходження певних солдатів в тилкових структурах армії. Були випадки, коли солдати навмисно відставали від своїх частин під час переходів, а потім зверталися «по допомогу» до місцевого військового начальства, яке особливо не приділяло їм уваги та швидко відправляло до найближчої тилової частини, де ці солдати «міцно закріплювалися»⁷¹.

Загалом варіацій непрямого, легального дезертирства було багато, але детально розкривати цю проблему ми не будемо, оскільки більшість способів такого уникнення фронту можна назвати дезертирством лише з певною «натяжкою». Натомість дуже цікавим є аспект сприйняття дезертирства сучасниками подій і, що характерно, дуже широким трактуванням цього поняття. Промовистою є думка філософа Ф.А.Степуна щодо співробітників Земгору, значна частина яких перманентно знаходилася в тилу, від чого їх жартівливо

⁶⁹ Асташов А. Б. Фронтовая повседневность российских солдат, август 1914 – февраль 1917 г. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.02 – Отечественная история М.: 2018. С. 204

⁷⁰ Асташов А. Б. Русский фронт в 1914 – начале 1917 года. – М.: Новый хронограф, 2014. С. 680-681

⁷¹ Оськин М.В. Российские дезертиры Первой мировой войны. С. 54 URL: https://www.researchgate.net/publication/280888103_Russian_deserters_of_World_War_I (Дата звернення 04.05.2025)

називали «земгусарами». Степун з іронією пише: «“Земгусар” – інтелігент, ліберал та захисник “війни до кінця”; зовнішність офіцерська, душа геройська. Дзвенить шпорами та язиком, а насправді лише дезертир, що ховається від війни в суспільній організації»⁷². Схожої думки щодо працівників Земгору притримувався й М.М.Головін⁷³.

Тепер розглянемо умовну «сіру зону» нашої класифікації. Вже згадане вище самопоранення також можна віднести до форм дезертирства. Самопоранення було зафіксовано з самого початку війни і виражено було, головним чином, самострілами. Починаючи з осені 1914 р. явище набуло широкого поширення доходячи до 5 солдатів в полку щоденно, іноді торкаючись навіть офіцерів. Розгляд справ таких дезертирів часто затягувався через перевантаженість лікарів, які повинні були оглянути «хворих». У випадках, коли легкопоранені солдати все таки залишали фронт, поширеною була практика штучного відтягування одужання, наприклад через посипання рани сіллю⁷⁴. За підрахунками О.Б.Асташова загальна кількість «палечників» сягнула близько 200 000⁷⁵. Слід зауважити, що загалом в історіографії і зокрема в роботах О.Б.Асташова (наразі провідного спеціаліста в питанні), самопоранення розглядається як окремий спосіб ухиляння від фронту, але не як форму дезертирства. Такий підхід є цілком виправданим. Натомість, враховуючи означене на самому початку роботи більш широке розуміння поняття дезертирства, самопоранення нами класифіковано як один з його проявів. Таке рішення підкріплене наступними аргументами:

⁷² Степун Ф.А. Из писем прапорщика-артиллериста. — Томск: «Водолей», 2000. С. 161

⁷³ Головин Н. Н. Россия в Первой мировой войне. – М.: Вече, 2014 С. 138

⁷⁴ Шандра В. Відмова від військової служби в російській армії в роки Першої світової війни як антивоєнний соціальний протест. Український історичний журнал. 2024. № 6 (579). С. 116

⁷⁵ Асташов А. Б. Русский фронт в 1914 – начале 1917 года. – М.: Новый хронограф, 2014. С. 210-211

- По-перше, самопоранення – це вольовий акт, в якому наявний однозначний і свідомий (!) намір залишити свою частину, здебільшого вже після потрапляння на фронт. У випадку самопоранення це відбувається шляхом зловживання нормами закону. А сам акт має такий самий напівлегальний характер як і «самоволка» (через банальну складність і тривалість доведення факту злочину).
- По-друге, хоч з юридичної точки зору «самопоранення» є злочином відмінної від «втечі» категорії⁷⁶, фактично з точки зору кінцевої мети солдата та за своєю функцією, самопоранення є еквівалентом втечі.

Ще одним дискусійним питанням класифікації є добровільна здача в полон. В цьому випадку, навіть беручи до уваги широке тлумачення нами терміну «дезертирство», а також сприйняття деякими сучасниками цього явища як дезертирства і навіть (пізніше) ідентичне юридичне тлумачення⁷⁷, включення добровільної здачі в полон до проявів дезертирства – є необґрунтованим:

- По-перше, сам факт «добровільності» здачі в полон довести складно. Нам не виявити той ключовий момент, коли здача в полон перестала бути зумовлена тактичною поразкою (чи іншими об'єктивними факторами) і була спричинена свідомим рішенням «просто здатися». Винятком слугують епізоди на кшталт випадку Д.Дмитрієва, який сам написав про свій вчинок (згаданий у минулому підрозділі).
- По-друге, солдат, що здається в полон наражає себе на більший ризик, ніж солдат, що тікає з фронту в тил. Здача в полон – це фактично повна

⁷⁶ Воинский устав о наказаниях. СПб.: Тип. 2-го Отд-ния собственной е. и. в. канцелярии, 1868. VII, С. 47

⁷⁷ Петроградский Совет рабочих и солдатских депутатов в 1917 году: Протоколы, стенограммы и отчеты, резолюции, постановления общих собраний, собраний секций, заседаний Исполнительного комитета и фракций, 27 февраля—25 октября 1917 года. Санкт-Петербург : Библиотека "Звезды", 1993. Т. 1 : 27 февраля—31 марта 1917 года. С. 640

передача себе під юрисдикцію ворога (зі всіма супутніми небезпеками життю). Дезертир, хоч і як злочинець, але залишається серед «своїх». А солдат, що здається в полон – ні, фактично «спалюючи мости». З огляду на це, добровільна здача в полон, більшою мірою, виглядає як акт відчаю, ніж як свідоме рішення про ухиляння від фронту в дружньому, відносно безпечному тилу.

Наостанок розглянемо масштаби дезертирства протягом війни. Про них з впевненістю можна сказати тільки те, що з 1914 по 1917 рр. кількість дезертирів постійно збільшувалась. Згідно даних Ставки, загальна чисельність дезертирів до Лютневої революції сягала близько 195 000 чоловік⁷⁸. Такі масштаби сильно виділяються на фоні інших країн. М.М.Головін наводить цифри в 35 000 – 40 000 дезертирів в німецькій армії та до 35 000 в британській⁷⁹. Польський історик Р.Каспшицький оцінює кількість дезертирів по-іншому. За його підрахунками станом на 1918 р. чисельність дезертирів в сягала: до 100 000 в німецькій армії (до літа 1918 р.), 80 000 – 90 000 у французькій і до 90 000 в британській⁸⁰. Такі цифри виглядають більш реалістичними. Але не слід забувати, що вони стосуються періоду всієї війни, а зазначені вище 195 000 російських дезертирів датуються лише початком 1917 р., що тільки підкреслює «прірву» в чисельності дезертирів.

Не можна не відзначити і той факт, що підрахунки Ставки стосуються лише безпосередньо спійманих дезертирів, а загальна чисельність солдат-втікачів нам просто невідома. До того ж, дуже значну частину актів дезертирства

⁷⁸ Россия в мировой войне 1914-1918 года : (в цифрах). Центральное статистическое управление, Отдел военной статистики. М. : типография МКХ им. Лаврова. 1925.С. 26

⁷⁹ Головин Н. Н. Россия в Первой мировой войне. – М.: Вече, 2014 С. 245

⁸⁰ Kasprzycki R. Dezercje w armiach w czasie I wojny światowej. Dzieje Najnowsze. 2020. Rocznik LI, № 3. S. 62, 71.

командування довго не визнавало, а дезертири вважалися зниклими безвісти⁸¹. Польський історик О.Смолінський доходить висновку що загальна практика ведення статистики втрат Генеральним штабом, була, здебільшого безладною, притому часто навмисною. Наприклад, до категорії «зниклих безвісти», окрім дезертирів, часто записували загиблих чи поранених, яких залишили на полі бою їхні ж частини⁸². Тобто веденням точної статистики ніхто переймався. Враховуючи вищеописане та судячи з масштабного характеру явища та свідчень про «заповнення» дезертирами прифронтових міст (особливо на початку 1917 р.), можна припустити, що їхня кількість була значно більшою за 195 000.

Таким чином, можна стверджувати, що крім значних масштабів, дезертирство набувало чималої варіативності: від прямої втечі з фронту, потягу чи ешелону, до напівлегальної «самоволки» чи абсолютно легального «відставання» від частини. Крім цього, іноді дезертирство проявляло себе у доволі складних формах, зокрема в комбінаціях (наприклад, першочергове самопоранення і наступна втеча с потягу). Явища ж «приймачества» та «промотування» демонструють деяке розуміння чи навіть певну солідарність цивільного населення з дезертирами.

1.4. Боротьба з дезертирством

Масштаби дезертирства та вже згадана чисельність тільки спійманих дезертирів у 195 000, констатує, що проблема стояла гостро. Відповідно на увагу заслуговують і методи боротьби з дезертирством, впроваджені військовим

⁸¹ Асташов А. Б. Фронтовая повседневность российских солдат, август 1914 – февраль 1917 г. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.02 – Отечественная история М., 2018. С. 476

⁸² Smoliński A. Dezerterzy czy jeńcy? : przyczynek do dyskusji o stratach osobowych armii rosyjskiej podczas I wojny światowej. Łambinowicki Rocznik Muzealny : jeńcy wojenni w latach II wojny światowej. 2013. T. 36. S. 72

командуванням. Цей підрозділ присвячений аналізу та оцінці цих методів в період з початку війни до Лютневої революції.

У 1914 р., помітивши поширені втечі з потягів та ешелонів, військово командування, за наказом М.В.Алексєєва, запроваджує караульні ланцюги, що повинні були патрулювати біля залізничних колій. Крім цього, відловом дезертирів займалися жандармсько-поліцейські управління (далі – ЖПУ). Наприклад, тільки за грудень 1914 р., варшавське ЖПУ затримало 1904 чол., за січень 1915 р. – 1 659 , а за лютий 1 070 . Віленські жандарми за той самий період, затримали 3 563 чол. Загалом, перша хвиля дезертирства з потягів прийшлася на зиму 1914-1915 рр. Всього з грудня 1914 р. по січень 1915 р. було затримано 12 872 чол⁸³.

Жандармерія виконувала свої функції, однак дезертирство все одно ширилось фронтом. У вересні 1915 р. під м. Оршою свідком «неймовірної розбещеності» нижніх чинів став міністр внутрішніх справ М.Б.Щербатов. У своєму зверненні до Ставки міністр вимагав не зупинятися ні перед якими засобами, щоб очистити тил від мародерів та дезертирів. Схожа ситуація описувалася генералом А.Є.Евертом. Він вказував на «маси солдат», що відстали, які були «втрачені для армії» та починали промишляти мародерством та бандитизмом⁸⁴. Окремо слід зазначити спроби боротьби з поразницькою пропагандою. Зокрема, за новим наказом жандарми повинні були слідкувати за особами, які проявляють «особливу схильність до агітаційних бесід із нижніми чинами»⁸⁵.

⁸³ Асташов А. Б. Фронтная повседневность российских солдат, август 1914 – февраль 1917 г. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.02 – Отечественная история М., 2018. С. 468

⁸⁴ Асташов А. Б. Русский фронт в 1914 – начале 1917 года. – М.: Новый хронограф, 2014. С. 470

⁸⁵ Там само. С. 485

В листопаді 1915 р. військове командування вдалося до більш жорстких заходів. 27 листопада був виданий наказ начальника штабу Верховного Головнокомандувача М.В.Алексєєва: «вжити рішучі заходи по організації військово-поліцейського нагляду в тилу армій для припинення бродяжництва відсталих нижніх чинів і для затримання та миттєвого засудження воєно-польовим судом мародерів та втікачів». Згідно наказу було необхідно:

1. Організувати в кожній армії та в районах корпусних й армійських тилів загони воєнної поліції із жандармів, при цьому посилити їх чинами залізничної та повітової поліції евакуйованих губерній.
2. Розділити тиліві райони на полкові та дивізійні, а армійські тиліві райони на етапні ділянки. Призначити начальників цих ділянок переважно з офіцерів визнаних непридатними до стройової служби.
3. Встановити особливий контроль за діяльністю окремих начальників ділянок. Судити їх за недбале ставлення до служби.
4. У районах окремих ділянок запровадити мережу постів воєнної поліції, патрулів на дорогах, а також «летучіє» (тобто швидкі та маневрені) кінні роз'їзди.
5. По лініях залізничних колій встановити застави для перевірки документів та затримання підозрілих нижніх чинів.
6. У санітарних та харчувальних установах наглядати за нижніми чинами. У разі потреби – проводити обшук.
7. Заборонити в містах солдатам виходити на вулицю після 9-ти вечора, крім поранених із спеціальним дозволом.
8. Вимагати у місцевої влади повного сприяння для пошуку та затримання дезертирів.
9. Втікачів та мародерів миттєво піддавати польовому суду та надавати цьому розголосу, особливо в запасних частинах.

10. Впорядкувати пересування маршових частин, ешелонів, також призначити їм озброєний кінний супровід.
11. Встановити різку відмінність у формах одяжі нижніх чинів стройових та тилових частин, через введення останнім кольорових погонів з шифровкой⁸⁶.

Описаний вище наказ свідчить про певний «прогрес» у методах боротьби з дезертирством. Також, опосередковано документ вказує на те, що найпопулярнішими маршрутам дезертирів ставали залізничні колії і саме вони потребували особливої уваги жандармерії. Крім цього, наголошення надавати розголос про польові суди саме у запасних частинах, імпліцитно підтверджує низький рівень дисципліни в останніх.

Однак наскільки ефективними виявилися подібні заходи? Беручи до уваги те, що масштаби дезертирства тільки збільшувалися протягом війни, можна констатувати, що успіх цих методів був доволі обмеженим. Головною причиною такого результату, стала ширина фронту та територій, якими втікачі йшли у тил і потім «розпорошувалися» по ньому:

- Перша зона – смуга безпосередньої оборони (8-10 км глибиною, 2000 км шириною) контролювалася військовим командуванням. Затриманих тут дезертирів зазвичай оперативно повертали на фронт.
- Друга зона – територія до 40 км в глибину, де активно переміщалися дезертири. Контроль здійснювали військово-поліцейські команди.
- Третя зона – територія театру воєнних дій (близько 800 км глибиною), що слугувала останнім кордоном перед внутрішньою Російською імперією. Тут до фронтових дезертирів додавалися втікачі із запасних частин. Пошук

⁸⁶ Россия. Штаб Верховного Главнокомандующего (1914-1917). Приказы начальника Штаба Верховного главнокомандующего за 1915 год. № 1-423. 6 сентября-31 декабря. - [Б. м.], 1915. - разд. паг. - В кн. также Приказание № 35 от 23 декабря 1915 года. С. 555-556

вели губернські цивільні власті, місцева поліція та командування військових округів.

- Четверта зона – маршрути дезертирів до великих міст чи домівок. Затримання проводилися жандармсько-поліцейським управлінням.
- П'ята і остання зона – рідні місцевості дезертирів та великі міста, що слугували «притулком». Розшуком займалася місцева адміністрація (волосна, міська, сільська) за участю повітових начальників. Для боротьби з напливом дезертирів у Петрограді було створено спеціальну другу комендатуру⁸⁷.

Ще одним важливим фактором зменшення ефективності впроваджених методів стала фактична м'якість покарань за дезертирство, що часто суперечила встановленим юридичним нормам. Таке, з першого погляду недбайливе ставлення до букви закону, насправді було зумовлене цілком об'єктивними причинами, зокрема масовістю дезертирства, перевантаженістю польових судів і нестачею людей на фронті. Відповідно, дезертира було легше просто відправити назад в частину, з мінімальним або взагалі без покарання. Не можна не відмітити й ту юридичну плутанину, пов'язану з поняттями «втечі» та «самовільної відлучки», коли встановити справжню інтенцію затриманого солдата, і відповідно визначити ступінь покарання, було де-факто неможливо. Ще більше цю ситуацію ускладнювало ненавмисне дезертирство. Деякі солдати, що випадково губилися і відставали від частин, теж часто залишалися безкарними. Звісно, справжні дезертири таким виправданням теж успішно користувалися⁸⁸.

Однак крім наказу від 27 листопада були й інші спроби запобігти поширенню дезертирства. Так, на Північному фронті, проблему «бродяжництва» пропонувалося вирішити через зміну юридичних норм польового суду. Справа в

⁸⁷ Асташов А. Б. Русский фронт в 1914 – начале 1917 года. – М.: Новый хронограф, 2014. С. 476

⁸⁸ Асташов А. Б. Преступление и право в русской армии (1914 – февраль 1917 года). Вестник Тверского государственного университета. Серия: История. 2012. № 3. С. 59-60

тому, що практика передачі дезертирів для суду до їхніх власних частин, сильно затягувала процес над втікачами. Цю проблему пропонували вирішити в рамках перерозподілу судових повноважень між різними органами. У серпні 1916 р. командувач Петроградським військовим округом генерал С.С.Хабалов у доповіді про розширення дисциплінарних прав щодо всіх чинів Петроградського гарнізону, спрямованій до штабу головнокомандувача армії Північного фронту, запропонував встановити новий порядок у питанні про спрямування та передачу до суду затриманих дезертирів.

Дезертирів із частин Петроградського округу, затриманих у цьому ж окрузі, якщо вони не вчинили злочинів, крім втечі, він запропонував передавати до своїх частин для передачі до суду за втечу. Затриманих із частин поза Петроградським військовим округом, а також тих, що не вчинили інших злочинів, крім втечі, пропонувалося передавати до запасних батальйонів фронту. А дезертирів, що скоїли злочини, він запропонував судити «на місці», тобто в тому окрузі, в якому було скоєно злочин. Це б пришвидшило роботу військово-польових судів і вірогідно сприяло б зменшенню дисциплінарних порушень. Однак ініціатива Хабалова стикнулася з спротивом штабу Північного фронту і особисто генерала М.В.Рузького. Рузький апелював до того, що тільки безпосередній начальник відповідальний за своїх підлеглих. Відповідно судити дезертирів можна тільки в «рідній» частині. Ідею Хабалова було відкинуто, а дезертири так само продовжували «чекати суду» в «нерідних» запасних частинах⁸⁹.

Тим часом, поки командування сперечалося, дезертирство тільки набирало обертів. Доброволець В.В.Арамїєва, у своїх спогадах за 1916 р. згадує: «Зростає дезертирство. Для відлову дезертирів на всіх дорогах, мостах та переправах поставлені сторожові пікети. Пікетчикам за спійманого дезертира дають 14

⁸⁹Асташов А. Б. Преступление и право в русской армии (1914 – февраль 1917 года). Вестник Тверского государственного университета. Серия: История. 2012. № 3. С. 62

копійок нагороди... Але дезертири проходять повз застави та пікети, тікають без доріг “козячими” стежками»⁹⁰. У зв’язку із погіршенням проблеми, військово командування впроваджує найбільш радикальний захід – смертну кару. Наказом № 248 від 26 червня 1916 р. всі «винуваті, що спонукали інших [солдатів] словами, прикладом чи іншими діями до втечі, здачі в полон чи іншому уникненню битви» підлягали позбавленню всіх «правъ состоянія» та смертній карі⁹¹.

Всупереч очікуванням, навіть такі радикальні засоби вживалися нечасто і були малоефективними. Козачий отаман Г.М.Семенов так описував стан російської армії в цей період: «На кінець 1916 р. дезертирство з армії досягло таких розмірів, що наша дивізія була знята з фронту і направлена в тил для відлову дезертирів та охорони бессарабських залізниць. Ми ловили на станції Вузлова до тисячі людей на добу»⁹².

Тож, можна констатувати, що заходи впроваджені вищим військовим керівництвом були малоефективними. Причин такого результату було чимало: м’якість покарань, внутрішні суперечки, загальний юридичний безлад та ін. Однак не можна не відмітити те, що у командування був відсутній стратегічний план по боротьбі з поширенням втеч. Всі вищеописані методи є більшою мірою тактичними. Командування боролось лише з «симптомами», але не з самою «хворобою», що вразила армію в 1915-1916 рр.

⁹⁰ Арамилев В. В. В дыму войны. Записки вольноопределяющегося (1914–1917 гг.). – М., 1930. С. 120

⁹¹ Армия (7-я; 1914-1917). Командующий. Сборник руководящих приказов и приказаний командующего 7-й армией. С объявлением распоряжений начальника Штаба Верховного главнокомандующего, Главнокомандующего армиями Юго-Западного фронта, Главного начальника снабжений Юго-Западного фронта, Прик. по воен. вед. и пр. С 19 ноября 1915 года по 1 января 1917 года. Для руководства частями пехоты, артиллерии и кавалерии вновь сформированными в армии. - [Б. м.], 1917. С. 149

⁹² Семенов Г. М. О себе: Воспоминания, мысли и выводы. 1904–1921. М., 2007. С. 50

Розділ II. Розкладання російської армії (лютий-жовтень 1917 р.)

2.1. Участь дезертирів у поваленні монархії

Протягом війни прифронтові міста ставали місцем концентрації втікачів. Особливо сильно потерпав від цієї проблеми Петроград. На початок 1917 р. він надавав прихисток тисячам дезертирів, що тікали від фронту. Вже в лютому того ж року, ці дезертири стануть частиною тієї людської стихії, яка здійснить Лютневу революцію. Саме цьому специфічному аспекту проблеми і присвячений цей підрозділ.

Загалом в тилкових містах, дезертири являли собою декласований прошарок суспільства. Іноді дезертирам та іншим ухилиянтам вдавалося отримати підроблені документи, що спрощувало перебування в тилу⁹³. Але більшість з них перетворювалися на волоцюг, які знаходили собі притулок в нічліжках і притонах. Частина ж, усвідомлюючи суспільну потребу в парі вільних рук, наймалася на тимчасові роботи до місцевих в обмін на прихисток. Деякі дезертири переховувались в місті і жили за гроші, зароблені на «промотуванні» свого спорядження. Хтось просто жебракував. Однак значна кількість дезертирів обирала відверто злочинний шлях⁹⁴. Слід розуміти, що дезертир – це людина зі зброєю, що цілком усвідомлює своє маргінальне становище: втікач – вже поза законом. Цей фактор, в комбінації з фактичною безкарністю, часто штовхав дезертирів на інші злочини. Вони збивалися в банди, займалися грабіжництвом та крадіжками, нерідко змішуючись з «класичним» міським кримінальним елементом. Не можна не відзначити й те, що вищеописані тенденції до ескалації

⁹³ Герасимов Т.Ю. Міста Правобережної України і Перша світова війна: повсякденна історія: монографія. Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2017. С. 140

⁹⁴ Асташов А. Б. Русский фронт в 1914 – начале 1917 года. – М.: Новый хронограф, 2014, С. 473-475

злочинності, особливо в прифронтовій зоні, набули поширення вже на початку 1916 р., тобто більше ніж за рік до революції⁹⁵.

Ще одним видом «діяльності» втікачів в тилкових містах, стали конфлікти з правоохоронними органами, що перетворилися на буденне явище. Причому примітно, що в переважній більшості таких сутичок місцеве населення ставало на бік втікачів. Напередодні революційних потрясінь ці зіткнення набули особливої частоти. Таким чином, дезертири та інші, часто так само маргіналізовані верстви суспільства здобували цінний, і нерідко успішний, досвід вуличного протистояння з представниками влади. Цей досвід, скоріш за все, суттєво вплинув на подальший перебіг революційних подій у Петрограді⁹⁶.

До того ж, сам факт протистояння дезертирів з поліцією важливий не тільки з точки зору отримання досвіду вуличних боїв, але й іншим аспектом – десакралізацією влади. Якраз ключовою особливістю поведінки втікачів у тилкових районах стала їхня активна участь у процесах підриву авторитету існуючої влади та поширенні ідей поразництва. Показово, що пацифістські чи відверто антивоєнні настрої, які транслиювалися втікачами, знаходили відгук та симпатію серед населення. Тут ми неодмінно стикаємося з питанням розгляду дезертирства як форми соціального протесту. Цінною є візія В.С.Шандри, яка доходить висновку, що масове дезертирство, було проблемою не тільки дисциплінарною, але й соціальною. Значна кількість солдат сприймала війну не так, як її розуміла «державна». Вони вважали, що їхні власні інтереси не

⁹⁵ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – 2-е изд., испр. – Т. 2. – СПб.: Ивд-во "Дмитрий Буланин", 2000, С. 84

⁹⁶ Асташов А. Б. Русский фронт в 1914 – начале 1917 года. – М.: Новый хронограф, 2014, С.473-475

збігаються з інтересами командування чи уряду. Відповідно і воювати сенсу немає⁹⁷.

І що важливо, левова частина цивільного населення цю точку зору цілком поділяло. Ілюстративним прикладом надають спогади капітана 155-го Кубінського полку В.Левицького ще за 1916 р., де він фіксує вияв щирого співчуття до затриманого дезертира з боку простих людей:

...провели повз мене під конвоєм дезертира, спійманого десь поблизу станції в очеретах (на шляху до Петрограду). Цікавим було те, що на селян і робітників, що сиділи недалеко від мене, ця картина, всупереч моїм очікуванням, справила зворотне враження. Замість презирства до злочинця, на їхніх обличчях я прочитав якесь співчуття. А одна жаліслива бабуся сказала: «Піймали, бездушні, і тепер судитимуть його...»⁹⁸.

Як вже зазначалося в підрозділі 1.4., на Північному фронті, тилітим центром якого слугував Петроград, гостро постала проблема концентрації дезертирів у запасних частинах. Ініціатива С.С.Хабалова, спрямована на часткове вирішення цієї проблеми шляхом розширення повноважень польових судів, наштовхнулася на опір і, як наслідок, не була реалізована.

Подібна практика боротьби з дезертирством призвела до того, що напередодні лютого 1917 року Петроград перетворився на осередок масового скупчення втікачів, що перебували в запасних частинах. Хоча пік цієї практики припав на 1916-1917 рр., окремі випадки її застосування фіксувалися й раніше.

⁹⁷ Шандра В. Відмова від військової служби в російській армії в роки Першої світової війни як антивоєнний соціальний протест. Український історичний журнал. 2024. № 6 (579). С. 124

⁹⁸ Левицкий В. А. На Кавказском фронте Первой мировой: Воспоминания капитана 155-го пехотного Кубинского полка. 1914–1917 /, Издательство: Кучково поле, Серия: Живая история, 2014. С. 265

Так, рядовий Є. Тумілович, доброволець 1915 р., згадував: «...на кілька днів нас розмістили в етапній казармі разом з дезертирами та солдатами які відстали...»⁹⁹.

Навіть на початкових етапах це спричиняло певну дезорганізацію армійських структур. Але в 1917 р., неочікувано для командування, така стратегія призвела до особливо деструктивних результатів. Систематичне впровадження такого підходу довело до критичного «розбухання» запасних батальйонів, чисельність кожного з них сягала 15 000 – 20 000 солдатів. Ці частини, по суті, трансформувалися у «пункти концентрації злочинних елементів», де відбувався активний обмін досвідом ухиляння від служби, здачі в полон і навіть підготовки бунтів у разі відправки на фронт. Деякі офіцери влучно характеризували цю ситуацію як «створення армії дезертирів у тилу»¹⁰⁰.

Тож, під командуванням С.С.Хабалова сформувався величезний гарнізон, що складався здебільшого з новобранців, одужуючих та формально «розкаяних» дезертирів. Останні, перебуваючи в запасних частинах, активно деморалізували інших солдатів, виправдовуючи свій вчинок розчаруванням у війні, «ідейним пацифізмом» чи революційною риторикою, тим самим остаточно підриваючи (і без цього хитку) віру в перемогу, а опосередковано і лояльність новобранців до монарха.

Подібний стан в гарнізоні Петрограду викликав серйозне занепокоєння у частини вищого командування імператорської армії. У своїх спогадах полковник Д.Ходнєв зазначає, що генерал Ю.Н.Данілов називав запасні батальйони «праздним натовпом» (рос. «праздной толпой»), що «зовсім не бачив сенсу у своєму призові». Сам Ходнєв описував ці формування як «продукт тривалої

⁹⁹ Первая мировая: взгляд из окопа / Предисл., сост. и коммент. К. А. Пахалюка. – М.; СПб.: Нестор-История, 2014. С. 43

¹⁰⁰ Асташов А. Б. Фронтовая повседневность российских солдат, август 1914 – февраль 1917 г. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.02 – Отечественная история М., 2018. С. 206

війни – “полчища”», які, за його характеристикою, не мали належного військового вишколу, були недостатньо озброєні, а також «легко могли опинитися на боці повсталых (що і сталося)»¹⁰¹.

І дійсно, занепокоєність офіцерського корпусу була цілком обґрунтованою. Саме ці солдати, фактично реабілітовані дезертири, перемішані з недисциплінованими новобранцями, під час революційних подій масово залишили свої частини, заповнили столицю і стали основним ударним контингентом заворушень, діючи пліч-о-пліч з робітниками та вуличними «дезертирами-волоцюгами». Таким чином, недалекоглядна політика штабу Північного фронту, призвела до створення «вибухонебезпечної» ситуації в стольному місті Російської імперії, заклавши справжню «порохову діжку» під основи існуючого ладу.

Тепер розглянемо безпосередній перебіг Лютневої революції. Напередодні цих історичних подій Петроград охопила хвиля протестів: страйки, антивоєнні мітинги і т.зв. «хлібні бунти», в яких, поряд із міським населенням, активну участь брали й дезертири. Початком Лютневої революції традиційно вважається 23 лютого 1917 р., коли застрайкували робітничі Торшилівської фабрики, до яких згодом приєдналися працівники інших підприємств. Ці виступи швидко переросли у збройні сутички з поліцією та лояльними (поки що) до уряду військовими частинами, а самі протести, за влучним визначенням В.П.Булдакова, набули ознак «загальної соціальної істерії»¹⁰².

¹⁰¹ Из воспоминаний полковника Д. Ходнева «Февральская революция и запасной батальон лейб-гвардии Финляндского полка». Альманах «Россия. XX век».

URL: <https://shop.alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-doc/71770>

(Дата звернення 06.05.2025)

¹⁰² Булдаков В. П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. – М.: РОССПЭН, 1997. С. 55

Незабаром стався ключовий, і особливо цінний для нас, момент – до лав протестувальників почали приєднуватися полки Петроградського гарнізону. Солдати самочинно залишили місця дислокації і де-факто порушили військову присягу та закон. Таку поведінку ми теж класифікуємо як прояв дезертирства, так само, як це робить О.Б.Асташов¹⁰³. Зранку в неділю 26 лютого події набули незворотного характеру, перетворившись на справжнє революційне повстання. Першою саме організованою військовою силою, що перейшла на бік повсталих, стала рота запасного батальйону лейб-гвардії Павловського полку, знаменуючи собою перший випадок відкритої непокори в армії¹⁰⁴.

Наступним на бік революції перейшов запасний батальйон лейб-гвардії Волинського полку. Цей епізод є особливо показовим, адже гвардійські полки традиційно вирізнялися високим рівнем дисципліни та вишколу. Скоріш за все, такий розвиток подій став можливим через специфіку особового складу полку. Це був запасний полк, по суті – навчальний підрозділ, укомплектованим переважно новобранцями. До того ж, як зауважує полковник Д.Ходнев, офіцерський склад гвардійських запасних батальйонів був «дуже слабким», з частою ротацією командирів та браком досвідчених унтер-офіцерів. Ходнев також акцентує на тому, що навіть загартовані війною офіцери, опинившись у тилу, часто нехтували своїми обов'язками, вважаючи, що мають право на відпочинок після фронтових випробувань. Логіка була наступною: «Я вже пролив свою кров, незабаром знову поїду на фронт, а тому маю право на відпочинок і розваги...». Замість належної підготовки новобранців, офіцерський

¹⁰³ Асташов А. Б. Дезертиры в революции 1917 г./ Вестник РГГУ. 2017 г. Серия: Политология. История. Международные отношения. С. 18

¹⁰⁴ Из воспоминаний полковника Д. Ходнева «Февральская революция и запасной батальон лейб-гвардии Финляндского полка». Альманах «Россия. XX век».

URL: <https://shop.alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-doc/71770>

(Дата звернення 06.05.2025)

час минав на зборах, у театрах, кінематографі та домашньому побуті¹⁰⁵. Тож, можна констатувати, що те «внутрішнє протиріччя», що проявлялося у невідповідності особистих інтересів та інтересів держави, першочерговими носіями якого були деякі дезертири, настільки поширилося суспільством, що торкнулася навіть запасних учбових частин, тобто тих, які навіть ще не потрапляли на фронт і не відчували жахів війни (!).

Не буде перебільшенням і твердження, що бунт і наступне дезертирство учбової команди Волинського полку в ніч з 26 на 27 лютого – стали кульмінаційним моментом революції, оскільки були предтечею масового переходу військових на бік протестувальників. Напередодні бунту полк брав участь у розгоні (фактичному розстрілі) демонстрантів на Знаменській площі, що, безперечно, негативно позначилося на моральному стані молодих солдатів. Організатором бунту та, ймовірно, вбивцею свого начальника, штабс-капітана І.Лашкевича, став унтер-офіцер Тимофій Кірпічніков, якого Лашкевич лише за день до того призначив на посаду фельдфебеля. Після розправи над офіцером, Кірпічніков вивів, вже «своїх» підлеглих, на вулиці, і з революційними гаслами вони рушили до казарм Преображенського, Литовського та Московського полків, які, своєю чергою, наслідували їхній приклад¹⁰⁶.

Таким чином, Волинський полк дезертирував, потягнувши за собою інші, непропорційно збільшені та невишколені частини Петроградського гарнізону.

¹⁰⁵ Из воспоминаний полковника Д. Ходнева «Февральская революция и запасной батальон лейб-гвардии Финляндского полка». Альманах «Россия. XX век».

URL: <https://shop.alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-doc/71770>

(Дата звернення 06.05.2025)

¹⁰⁶ Подготовка великой пролетарской революции. (От начала войны до начала октября 1917 г.) / Под редакцией: М. Горького, В. Молотова, К. Ворошилова, С. Кирова, А. Жданова, А. Бубнова, Я. Гамарника, И. Сталина. Составители тома: Берман Я. Л., Быстрянский В. А., Горький М., Диманштейн С. М., Долецкий Я. Г., Крицман Л. Н., Крыленко Н. В., Кубанин М. И., Мануильский Д. З., Минц И. И., Милютин В. П., Пятницкий О. А., Раскольников Ф. Ф., Стецкий А. И., Таль Б. М., Товстуха И. П., Угаров А. И., Эйдеман Н. П. — М.: Огиз, 1935., С.66-67

Саме вони стали вирішальною, справжньою, врешті решт озброєною силою революції. «Порохова діжка», випадково закладена командуванням Північного фронту, вибухнула з нищівною силою, поклавши край самодержавству в Російській імперії. Промовистим є діалог зі спогадів М.Морозова: 27 лютого, розмовляючи зі старим чоловіком, щойно прибулим з Петрограда, Морозов почув про анархію та безлад у столиці. На його запитання «І все це безкарно?» співрозмовник відповів: «Та що ж тут зробиш, коли війська перейшли на бік народу»¹⁰⁷.

Якщо ми подивимося на приклад революційних подій в Москві, то побачимо, що сценарій був практично ідентичним. Зранку 28 лютого, первинний імпульс протестам надали робітники заводів та фабрик, однак вирішальну роль у подальшому розвитку подій знову відіграв перехід на бік повстанців армійських частин. Процес цього переходу детально зафіксований у спогадах очевидця А.Вознесенського. Він описує, як після початкових переговорів робітників із солдатами та нетривалої сутички з поодинокими пострілами, натовп увірвався на територію казарм, а військовослужбовці, схвально сприйнявши звістки про петроградські події, масово почали приєднуватися до повстання¹⁰⁸.

Всю суть Лютневої революції можна охарактеризувати цитатою солдата 57-го піхотного запасного полку В.Захарова: «Можна із впевненістю стверджувати, що це була... радше солдатська революція. Робітники розпочали революцію, солдати її «здійснили», а буржуазія лише оформила...»¹⁰⁹. Ще більш промовистим є визнання самих депутатів Петроградської РРСД ролі

¹⁰⁷ Морозов Н. А. Семь дней революции! События в Москве. Дневник очевидца. 1917 г. / Николай Морозов. - [М.], 1917. С. 3

¹⁰⁸ Вознесенский А. Н. Москва в 1917 году / А. Н. Вознесенский ; предисл. Пав. Мостовенко. - М. ; Л. : Гос. изд-во, 1928. - VIII, С. 4

¹⁰⁹ Ямщиков С. В. Социально-психологические детерминанты «солдатской революции» 1917 года в России/Историческая психология и социология истории. 2008 г., С.171

дезертувавших полків в революції: «... 150 тисяч [солдатів гарнізону] – величезна сила, що підірвала старий режим», – констатував меншовик Богданов¹¹⁰. Ці характеристики підкреслюють ключову, активну роль саме дезертирувавших солдатських мас у фізичному поваленні монархії, тоді як інші соціальні групи (зокрема робітники) відігравали радше ініціюючу функцію. Скоріш за все, розуміння, що це була саме «солдатська революція» було ледь самоочевидним для сучасників тих подій. На це, зокрема, натякає використання специфічних символів на післяреволюційній агітаційній продукції, як-от рушниці з бантами на багнетах (див. додаток 1).

Виходячи з вищеописаного, можна констатувати, що накопичення дезертирів на вулицях та в запасних частинах Петроградського гарнізону, сильно розхитало соціально-політичне життя столиці. Дезертири, а точніше ідеї, поширювані ними, відіграли важливу роль в «ерозії» суспільних цінностей, падінні авторитету представників влади та десакралізації монархії. Дезертирування ж запасних полків, спричинене неефективною роботою офіцерського складу та загальною моральною кризою, стало завершальним і невід’ємним аспектом успіху революції.

2.2. Масовий характер втеч

Лютнева революції стала одночасно і наслідком, і проявом, і каталізатором дезертирства. Після неї, втечі з фронту набули небаченої до того масовості. За характеристикою М.М.Головіна, таке «повальне» дезертирство, не можна було назвати інакше ніж «стихійною демобілізацією»¹¹¹. Сам Ілля Рєпін, під

¹¹⁰ Петроградский Совет рабочих и солдатских депутатов в 1917 году: Протоколы, стенограммы и отчеты, резолюции, постановления общих собраний, собраний секций, заседаний Исполнительного комитета и фракций, 27 февраля—25 октября 1917 года. Санкт-Петербург : Библиотека "Звезды", 1993. Т. 1 : 27 февраля—31 марта 1917 года. С. 116

¹¹¹ Головин Н. Н. Россия в Первой мировой войне. – М.: Вече, 2014 С. 469

враженням від цього всеохоплюючого процесу, в 1917 р. напише картину «Дезертир» (див. додаток 2). Цей підрозділ присвячено аналізу природи цього специфічного явища.

Для окреслення масштабів – почнемо зі статистики. Ставка фіксувала катастрофічне збільшення: якщо до лютого 1917 року налічувалося близько 195 000 дезертирів, то до 1 травня 1917 року їхня чисельність зросла до 365 000, а напередодні Жовтневого перевороту – їх число досягло майже 2 000 000. Це означає, що за неповний рік, дезертирувало вдесятеро більше солдатів, ніж за весь попередній період війни¹¹².

Найбільш вагомим інституційним чинником, що посприяв стрімкому зростанню дезертирства, через призму якого слід сприймати всі описані нижче процеси, став сумнозвісний «Наказ № 1». Він був ухвалений Петроградською радою вже 2 березня, ледь не одразу після революції. Наказ передбачав негайне створення виборних комітетів з представників нижніх чинів у всіх військових формуваннях (включно із флотом). Ці комітети «перетягнули» на себе значну частину функцій, що раніше їх виконував виключно офіцерський склад. Це призвело до фактичного переходу військової влади до солдатських комітетів та уможливило зміну солдатами свого найближчого командування. Хоча формально чинність наказу поширювалася лише на частини Петроградського гарнізону, він швидко набув всеармійського застосування т.зв. явочним порядком. Не можна оминати і той факт, що прийняття самого наказу відбулося під тиском революційно налаштованих солдатських мас. В.П.Булдаков влучно

¹¹² Петухов Н.А. История военных судов России. Монография / Под ред и с предисл. д.ю.н., проф. В.М.Лебедева.- М.: Издательство НОРМА, 2003. С. 140

характеризує цей документ як прояв «самодіяльності» солдатів Петроградського гарнізону¹¹³.

Прийняття Наказу № 1, без перебільшення, стало доленосним для російської армії. Генерал Денікін оцінював його як «перший і головний поштовх до розвалу армії»¹¹⁴. Тут з Денікіним можна обережно не погодитись щодо «загальної першості» наказу, оскільки той став далеко не першим фактором, що посприяв руйнації російської армії. Процес цей почався ще в 1915-1916 рр. – задовго до самого наказу, і задовго до революції, що подібні накази «дозволила». Але Денікін цілком правильно виділив значення цього наказу, назвавши його «головним поштовхом». Наказ № 1 дійсно став тією юридичною постановою, яка створила прецедент і спровокувала розгортання тих руйнівних процесів, які прийнято називати «розкладанням армії» (рос. «разложением армии»). Статистика підтверджує таку оцінку: лише за перші два місяці після революції кількість дезертирів тільки з Північного фронту зросла на 25 000 (порівняно з 50 000 за попередні два роки)¹¹⁵, а до травня 1917 р. загальна кількість втеч збільшилася на 85 920 осіб (в середньому 34 270 на місяць)¹¹⁶.

Промовистим є і той факт, що це «лавиноподібне» зростання дезертирства, здебільшого проявляло себе в запасних частинах. Відтак, близько 80% втікачів були саме запасниками¹¹⁷. У минулих підрозділах роботи ми вже торкалися питання низького рівня дисципліни запасних частин. Але саме у випадку

¹¹³ Булдаков В. П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. – М.: РОССПЭН, 1997. С. 51

¹¹⁴ Деникин А. И. Очерки русской смуты. Т 1. Крушение власти и армии, февраль – сентябрь 1917. – Париж.: 1921. С. 34

¹¹⁵ Булдаков В. П., Леонтьева Т. Г. Война породившая революцию - М.: Новый хронограф, 2015. С. 472

¹¹⁶ Айрапетов О. Р. Участие Российской империи в Первой мировой войне (1914– 1917): 1917 год. Распад. — М.: Кучково поле, 2016. С. 172-173

¹¹⁷ Асташов А. Б. Дезертиры в революции 1917 г./ Вестник РГГУ. 2017 г. Серия: Политология. История. Международные отношения. С.19

після революційного дезертирства, необхідно враховувати ще декілька факторів. По-перше, практика відправляти дезертирів у тиліві частини існувала не тільки на Північному фронті. Відповідно, можна припустити, що запасні полки багатьох, якщо не всіх прифронтових міст так само, як у Петрограді, потерпали від перебування в них «розкаяних» втікачів (зі всіма витікаючими з цього деструктивними наслідками, описаними в минулому розділі). До того ж, цілком можливо, що саме ці «запасні дезертири» часто зважувались на рецидив, задля повного нівелювання навіть примарного шансу потрапляння на фронт.

До-друге, довге перебування в тилу, при якому війна наче відходила на другий план, а також «витаючи в повітрі» революційні настрої, сприяли формуванню специфічного відчуття певної «революційної свободи». Це відчуття проявлялося, зокрема, у відмові від всього, що нагадувало чи було частиною попередніх обмежень «старого режиму». Інтерпретація цієї «свободи» часто була індивідуальною. Іноді вона доходила навіть до демонстративного носіння нагород навиворіт чи зняття погон. К.Крамарж – майбутній перший прем'єр-міністр незалежної Чехословаччини, а тоді очевидець подій, пояснював феномен «революційної свободи» так: «Замість того, щоб усвідомлювати себе вільним захисником батьківщини, солдат не відчував себе солдатом... «Свобода» була для нього свободою йти додому і брати участь в розподілі землі, яку так урочисто обіцяли йому агітатори. Тому солдати сотнями тисяч бігли з фронту, а «свобода» доходила до того, що в Одесі навіть відбувся з'їзд дезертирів...»¹¹⁸. Цілком виправданим буде припущення, що згаданий Крамажином розподіл землі, беручи до уваги соціальний склад армії, став ледь не основним мотивом до дезертирства як і з фронту, так і з тилівих частин.

¹¹⁸ Айрапетов О. Р. Участие Российской империи в Первой мировой войне (1914– 1917): 1917 год. Распад. — М.: Кучково поле, 2016. С. 197

Правий Крамарж і в тому, що «солдат вже не відчував себе солдатом». Ілюстрацією цієї тези може слугувати епізод з життя постреволуційного Петрограду, де одночасно сконцентрувалося близько 50 рот дезертирів. Переважно це були солдати старших вікових категорій – понад сорока років (головний контингент запасних частин), які, ніби повіривши чуткам про їхню демобілізацію, прибули до столиці «за поясненнями». Очевидно, що на своє «запитання», солдати отримали тільки одну можливу відповідь – негативну, ні про яку демобілізацію і мова не йшла. Але цікаво інше: що після цього зробили ці солдати? Можливо повернулися до своїх частин? Ні – солдати самовільно розмістилися на Семенівському плацу, почали проводити мітинги і навіть домоглися аудієнції у деяких членів уряду. Військове командування округу виявилось безсилим у цій ситуації і просто позбавило їх забезпечення. Тоді ці дезертири вдалися до дрібної торгівлі, зокрема цигарками, та підробітку носіями на вокзалах¹¹⁹. Цей випадок демонструє нам, наскільки втомленою і «відірваною» від війни ставала солдатська маса. Ці солдати прийшли в Петроград за підтвердженням демобілізації, а не отримавши його, вирішили «перетворити чутки в реальність» своїми силами і при тому залишилися безкарними.

Однак вищеописаний прояв «революційної свободи» був лише початком. Вже у квітні люди жахалися: масовими стали самовільні поїздки солдатів на так звану «побивку» (тимчасове повернення додому), при яких солдати просто висаджували цивільних пасажирів з потягів. Явище досягло таких масштабів, що переповнені солдатами вагони зазнавали фізичних пошкоджень: вони просідали під надмірною вагою, а їхні дахи нерідко ламалися¹²⁰. Яскраве свідчення цього хаосу залишив український політичний діяч та публіцист Д.Дорошенко,

¹¹⁹ Айрапетов О. Р. Участие Российской империи в Первой мировой войне (1914– 1917): 1917 год. Распад. — М.: Кучково поле, 2016. С.198

¹²⁰ Булдаков В. П., Леонтьева Т. Г. Война породившая революцию - М.: Новый хронограф, 2015. С. 472

безпосередній очевидець подій. У своїх щоденниках він зафіксував: «Дві доби я їхав до Петербурга в вагоні, що був вщент набитий людьми, головно солдатами... [солдати] займали всі вагони, купе й коридори, їдучи в усіх напрямках: хто на фронт, хто з фронту, хто до Петербурга, хто додому...»¹²¹.

Так само «безпардонно» солдати поводити себе і в містах. Свідком характерного інциденту особисто став командувач Київського військового округу К.Оберучев. На Царській площі група озброєних гвинтівками солдатів силою вривалася до трамвайного вагона. Генерал втрутився: зупинив автомобіль, підійшов до вагона, викликав солдатів та наказав їм вишикуватися. Солдати виконали наказ неохоче. Після цього, Оберучев закликав солдат до порядку, що було сприйняте одним із них як образа. Тим часом із солдатського натовпу пролунали вигуки «Заарештувати!» (Оберучева). Хоча до цього не дійшло, сам факт подібної реакції є показовим. Пізніше, у своєму наказі, К.Оберучев напише: «Звертаю увагу на те, що таке ставлення солдатів було до свого командувача військами»¹²². Таке зауваження Оберучева говорить само за себе: в багатьох солдат просто відсутнє відчуття субординації. Тож розглянемо цей аспекти детальніше.

Руйнівні процеси охопили саму структуру російської армії. Падіння авторитету офіцерства, що почалося ще в 1915 р. із фізичним знищенням кадрової армії, в 1917 р. досягло апогею. Вже згадуваний «Наказ № 1», завдав остаточного удару по офіцерству, яке й без цього було підірване кадровим дефіцитом. Окрім впровадження солдатських комітетів, наказ включав і такий пункт: «Усілякого роду зброя, як-от: гвинтівки, кулемети, броньовані автомобілі та інше, повинні перебувати в розпорядженні та під контролем ротних і батальйонних комітетів і

¹²¹ Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє-минуле (1914-1918). Ч. 1 : Галицька Руїна 1914-1917 років – Львів : Червона калина, 1923. С 82

¹²² Машкевич С. В. Киев 1917—1920. Прощание с империей / Стефан Машкевич; худож.-оформитель М. С. Мендор. Т. 1. Прощание с империей — Харьков: Фолио, 2019, С.106

в жодному разі не видаватися офіцерам, навіть за їхньою вимогою»¹²³. Подібне формулювання пункту наказу, не тільки прямим текстом обмежувало повноваження офіцера, але змальовувало його як якогось зрадника, який ледь-ледь і вдарить в спину, якому не слід довіряти і тим паче надавати доступ до зброї.

Після революційний офіцерський корпус, включно із старшими офіцерами, фактично втратив будь-який реальний вплив на переважну більшість солдатів, що перебували в тилу. Своєю чергою, ставлення солдатів до офіцерів дедалі частіше характеризувалося відкритою зневагою і навіть ненавистю. Наприклад, М.Морозов детально передає ситуацію, що сталася 3 березня в Москві: молодий прапорщик, зробивши зауваження солдату, коли той не віддав йому честь; офіцер зіткнувся спочатку з нахабством з боку солдату, а потім і з фізичним насильством з боку натовпу, який відібрав у офіцера шашку, після чого той солдат «затерся у натовпі»¹²⁴.

Подібний випадок був би немислимим ще кілька місяців тому, що свідчить про надстрімку деградацію армійського порядку. Ще більш показовим у цьому контексті є випадок, зафіксований у спогадах О.Вознесенського. Він описує, як під час звільнення злочинців з Бутирської в'язниці в Москві, спроба полковника Котляревського за допомогою озброєних солдатів припинити випуск «кримінальних елементів» наразилася на несподіваний опір. Доброволець Кащенко та декілька солдатів стали на бік арештантів, погрожуючи офіцеру револьвером. Такий крайній прояв одночасної і неповаги, і непокори, вразив Котляревського настільки, що той вистрілив у Кащенко. Громадська думка,

¹²³ Приказ Петроградского совета № 1. 1917 г. URL: <https://dml.armywarcollege.edu/wp-content/uploads/2022/12/JP-1-02-DoDDictionary-of-Mil-Terms-2009-update.pdf> (Дата звернення 18.05.2025)

¹²⁴ Морозов Н. А. Семь дней революции! События в Москве. Дневник очевидца. 1917 г. / Николай Морозов. - [М.], 1917. С. 9

відображена в тогочасній пресі, розділилася: одні видання засуджували дії Котляревського підтримуючи Кащенко, а інші – навпаки¹²⁵.

Цей епізод свідчить про трансформацію суспільних настроїв: симпатія частини суспільства до кримінальних елементів, яких почали сприймати як «жертв царату», виявилася сильнішою за повагу до офіцерського чину. Більше того, відверта відмова солдатів виконувати наказ та фактичний збройний напад (!) на власного командира не викликали однозначного суспільного осуду. Характерну для тогочасних солдатських настроїв логіку передав у спогадах Д.Дорошенко: «... “ми вас завоювали, отже тепер і будемо над вами панувати, а ви нам коріться!”. Перше «панували» генерали, офіцери, тепер же хотів «панувати» кожний москаль [солдат]»¹²⁶.

Так само як проблема падіння офіцерського авторитету, інші «традиційні» фактори деморалізації та поширення дезертирства не втрачали актуальності (навіть поряд із новими революційними чинниками). Загальне виснаження від тривалої війни, нелюдські умови окопного життя, важкі бойові дії та хронічні перебої із постачанням – після революції все це стало ще більш відчутним. З весни 1917 р. ситуація ускладнилася гострою нестачею продовольства як в армії, так і в тилкових містах. Рядового 230-го піхотного запасного полку скаржився рідним: «... зараз зовсім погано. Чобіт шкіряних немає, нас годують через день, а другий голодні. Дома хлібу черствого не хотів, а зараз замість меду їмо»¹²⁷. Подібні умови, безперечно, не переставали бути чинниками для зростання

¹²⁵ Вознесенский А. Н. Москва в 1917 году / А. Н. Вознесенский ; предисл. Пав. Мостовенко. - М. ; Л. : Гос. изд-во, 1928. - VIII, С. 22

¹²⁶ Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє-минуле (1914-1918). Ч. 1 : Галицька Руїна 1914-1917 років – Львів : Червона калина, 1923., С. 105

¹²⁷ Васильева О.И., Воронцов В.В.«...Могут скорые быть перемены в России»: события 1917 г. в восприятии военнослужащих (по документам старшего военного цензора Казанского военного округа в г. Сарапале)/Вестник Удмуртского университета. Серия история и филология. 2017 г. т. 23, вып. 4 – С. 2

дезертирства. А.Денікін, що влітку 1917 р. командував Західним, а згодом Південно-Західним фронтами, з гіркою іронією зазначав у своїх мемуарах: «Багатьом фронтам, окрім Південно-Західного, неодноразово погрожувала продовольча криза, якої запобігали звичайними дружніми зусиллями всіх органів урядової влади і Рад, самодопомогою тилових частин і... дезертирством»¹²⁸.

Самопоранення теж набуло, так би мовити, своєї «революційної форми». Вірніше справжнім «самопораненням» вже ніхто особливо не переймався. Популярності набули симуляції або використання будь-якої незначної хвороби для легального потрапляння в тил. Статистика свідчить про різке зростання захворюваності серед військовослужбовців у 1917 р. – більше ніж удвічі порівняно з попередніми роками, і це за відсутності масштабних епідемій. Медичний персонал виявлявся безсилим перед цим явищем, часто зазнаючи тиску та залякувань з боку солдатів. Фіксувалися випадки, коли евакуаційні свідоцтва видавалися буквально під загрозою багнетів розлюченого солдатського натовпу. Подібна практика мала місце і серед офіцерського складу, хоча й менш поширеною, ніж серед нижніх чинів. Так, захворюваність офіцерів зросла на 43%, тоді як серед солдатів цей показник сягнув 121%¹²⁹.

Наведені вище факти свідчать про те, що на тлі соціальної дестабілізації та фактичної структурної руйнації армії, всередині суспільства відбулася суттєва зміна у ставленні до дезертирства. Його все рідше сприймали як кримінальний злочин чи аморальний вчинок, натомість воно набуло в очах багатьох ознак «нормального революційного явища», що є цілком виправданим протестом проти «утисків старого режиму»¹³⁰. І це не було виключно продовженням того

¹²⁸ Деникин А. И. Очерки русской смуты. Т 1. Крушение власти и армии, февраль – сентябрь 1917. – Париж: 1921. С. 46

¹²⁹ Головин Н. Н. Россия в Первой мировой войне. – М.: Вече, 2014. С. 200

¹³⁰ Булдаков В. П., Леонтьева Т. Г. Война породившая революцию - М.: Новый хронограф, 2015. С. 472

соціального протесту, що розвився у деяких солдатів за декілька років кривавої війни. Цей процес був більш глибинним, який охоплював все суспільство.

Письменник Г.П.Григор'єв, у спогадах згадує Київ початку 1917 р. (ще дореволюційний), і констатує обурення суспільства недбалим ставленням царя до своїх солдатів, які після поранення чи ампутації вимушені були стояти «попід стін церков і соборів з простягнутою рукою». Але зазначає й те, що ставлення суспільства до солдатів, було ледь не гіршим: «Саме обурливе – офіціальний погляд поєднувався з обивательским». Таке парадоксальне явище проявлялося в наступному: перебування на безпосередньому фронті, передовій вважалося чимось принизливим або навіть ганебним. На працівників заводів часто тиснули погрозами на кшталт «Відправлю на фронт, на загибель!». Розумним і правильним, натомість, вважалося закріпитися в тилу чи при штабі. Слово «доброволець», зі слів письменника, в 1917 р. викликало лише іронічні зауваження¹³¹. Тобто, солдатів-фронтовиків, де-факто, сприймали як «невдах», які не змогли уберегти себе. І все це ще в період монархії (!). Можна тільки здогадуватись наскільки цей соціальний настрій загострився після лютневих подій. Певно, солдат, що потрапив на фронт вже після революції і не намагався себе звідти «витягнути», в очах суспільства з «невдахи» перетворювався ледь не на «дурня».

Цей підрозділ ми почали зі статистики дезертирства – нею і закінчимо. Але статистика ця стосуватиметься, як не дивно, не російської армії, а німецької та австро-угорської. Цікавими є підрахунки вже згадуваного у підрозділі 1.2. Р.Каспшицького. Він дійшов висновку, що тільки у другій половині 1918 р.,

¹³¹ Григор'єв Г. П. В старом Киеве : воспоминания / Григорий Прокофьевич Григорьев ; ред. А. А. Димаров ; худож. Б. В. Романов ; худож. ред. К. І. Золотарьова ; техн. ред. К. П. Лапченко ; корект. К. Є. Режківська. Київ : Радянський письменник, 1961. С. 289-290

загальна чисельність дезертирів в цих двох арміях сягнула близько 1 750 000¹³². Що це, як не та сама «стихийна демобілізація», тільки в німецькій та австро-угорській варіаціях? Ще однією паралеллю з Російською імперією є факт наступних революцій, які так само покінчили з Німецькою та Австро-Угорською імперіями. На цьому тлі, масове дезертирство постає вже не просто явищем тривалої війни, а таким собі «невід'ємним» атрибутом революцій, що відбуваються під час чи після війн. Певно, при бажанні, можна знайти і більше подібних паралелей, але ця проблема вже заслуговує на окреме дослідження.

Підбиваючи підсумки підрозділу, можна констатувати те, що непомірні масштаби післяреволюційного дезертирства були результатом як посиленням всіх «традиційних» факторів деморалізації, так і появою нових, принесених революцією. Особливо впливовим стають фактори остаточного знищення авторитету офіцерства, відчуття солдатами «революційної свободи», а також відвертим прийняттям дезертирства суспільством, як чогось нормального.

2.3. Заходи уряду для відвернення дезертирства

Набуття такої масовості дезертирства, не могло не викликати реакцію з боку Тимчасового уряду. Революційні урядовці, так само безуспішно, як і їхні попередники, намагався втримати ситуацію під контролем і запобігти ескалації втеч. Однак наскільки стратегія Тимчасового уряду відрізнялося і чи відрізнялася взагалі? Розгляду цього питання і присвячений даний підрозділ.

Гостра проблема дезертирства дійсно непокоїла Тимчасовий уряд і той, вже в березні 1917 р., вдався до перший заходів. За наказом О.Керенського, всі солдати, що самовільно залишили лави армії (фактично дезертирували), були зобов'язані повернутися на свої позиції до 15 березня 1917 р. під загрозою

¹³² Kasprzycki R. Dezerceje w armiach w czasie I wojny światowej. Dzieje Najnowsze. 2020. Rocznik LII, № 3. S. 71

притягнення до відповідальності згідно букви закону¹³³. Згодом було видано новий наказ, який пропонував дезертирам амністію за умови повернення до своїх частин до 1 травня¹³⁴. Однак, ця політика виявилася значною мірою неефективною, і масштаби дезертирства продовжували невпинно зростати. Заради об'єктивності слід зазначити, що певний, хоча й незначний, ефект все ж спостерігався: відносно невелика кількість утікачів дійсно поверталася на фронт¹³⁵. Проте, ймовірно, такі дії були продиктовані не стільки почуттям патріотичного обов'язку, скільки прагматичним бажанням уникнути потенційного покарання, скористувавшись можливістю амністії. Таким невтішним для уряду результатам сприяла й загальна атмосфера хаосу на фронті, що дозволяла легко «розчинитися» у прифронтовій зоні, мінімізуючи ризики.

Запропоновані новим урядом методи боротьби з масовими втечами з фронту виявилися недостатньо ефективними, що призводило до невпинного зростання масштабів дезертирства. На цьому тлі офіцерський корпус, який прагнув зберегти хоча б залишки боєздатності російської армії, дотримувався кардинально іншої позиції щодо необхідних заходів. Яскравим свідченням цього є лист Верховного головнокомандувача М.Алексєєва до воєнного міністра О.Гучкова від 16 квітня, де він наполягав на необхідності рішучих дій:

Дезертирство не припиняється... Заходи необхідні рішучі: позбавлення сімей дезертирів пайку, позбавлення права вибору в Установчі збори, позбавлення права на будь-яке земельне покращення в майбутньому тощо... Треба припинити дезертирство, підняти дисципліну,

¹³³ Керенский А. Ф. Россия на историческом повороте: Мемуары / Пер. с англ. — М.: Республика, 1993. С. 159-160

¹³⁴ Поперечная А. Д. Проблемы дисциплины в этнических воинских формированиях русской армии./Вестник Пермского университета. История. Выпуск 2 (33), 2016. С. 56

¹³⁵ Оберучев К. М. В дни революции: воспоминания участника великой русской революции 1917-го года. — Нью-Йорк: First Russian Publishing Corporation, 1919. С. 48

підвищити авторитет офіцера, закликати солдатів до безумовної покори командуючим і безжально, без поступок, карати непокірних за всією суворістю закону¹³⁶.

Цей лист відображає не тільки сприйняття дезертирства Алексеєвим, як проблеми, яку можна вирішити виключно жорсткими методами, але і наголошує тому, що карати втікачів необхідно «без поступок, за всією суворістю закону». Таке формулювання підтверджує тезу про систематичне нехтування законом, у випадках здійснення покарань за дезертирство. Тобто, на юридичному рівні, хоч і з деякою плутаниною, але все було готове до імплементації суворих та, можливо, більш ефективних методів запобігання втеч. Але на практиці – закон часто просто ігнорували. І якщо раніше, в 1914-1916 рр. така поведінка частини офіцерства була зумовлена більшою мірою скороминувими практичними вигодами і небажанням створювати нікому «зайвої головної болі». То тепер, після революції, офіцер, який би спробував притягнути дезертирів до справжньої відповідальності, скоріш за все, стикнувся б опором з їхнього боку, можливо навіть озброєного. До того ж не слід забувати про обмеження, які наклав на офіцерство Наказ №1.

Аналогічних до поглядів Алексеєва дотримувався і генерал Корнілов, який згодом обійняв посаду Верховного головнокомандувача. У своїй промові на Державній нараді 14 серпня він прямо заявив, що для порятунку армії та держави необхідно впровадити «залізну дисципліну» та відновити авторитет й престиж офіцерів¹³⁷. Таким чином, представники вищого офіцерства вбачали вихід із кризи у поверненні до «старих» методів управління армією з придушенням будь-яких проявів непокори. При цьому, вони наголошували на реальному, фактичному виконанні покарань, що були призначені втікачам. Це кардинально

¹³⁶ Гапоненко Л.С. (ред.) Революционное движение в русской армии в 1917 г., Центральный Государственный военно-исторический архив. Сборник документов под ред. Л.С. Гапоненко М.: Наука, 1968. С. 61

¹³⁷ Лукомский А. С. Период Европейской войны начало розрухи в России Борьба с Большевиками / Берлин., Издательство: Отто Кирзнер и Ко., 1922. С. 230-231

відрізнялося від відносно ліберальних спроб Тимчасового уряду повернути дезертирів до лав діючої армії. Якщо уряд пропонував амністію, то генерали – гауптвахту та побиття різками.

Поки вони сперечалися між собою, криза на фронті невпинно поглиблювалася, набуваючи ознак повної дезорганізації. Одне з липневих зведень по Південно-Західному фронту малювало жахливу картину: «Озвірілі збройні банди дезертирів грабують в тилу села і містечка, б'ють жителів і гвалтують жінок... Паніка населення не піддається опису»¹³⁸. Княгиня К.М.Сайн-Вітгенштейн у своєму щоденнику від 27 червня так описувала загальну ситуацію: «...армії майже немає, натомість є два мільйони, а то й більше, дезертирів; немає судів, але є самосуди натовпу; немає бодай малої частки того порядку, що був за “старого режиму”, але є повний розгул і розвал анархії»¹³⁹.

У цих критичних умовах військове командування було змушене вдаватися до радикальних заходів і офіцерство, що закономірно, взяло на себе ініціативу. Генерал Л.Корнілов, призначений у липні головнокомандувачем Південно-Західного фронту, який вважався найбільш деморалізованим, вже в день свого вступу на посаду телеграфував О.Керенському з вимогою негайного запровадження смертної кари для дезертирів. Не чекаючи офіційної відповіді, наступного дня Корнілов віддав наказ своїм командирам застосовувати кулеметний та артилерійський вогонь проти частин, що самовільно відступали. Промовисто, що ще до отримання телеграми Корнілова, О.Керенський 9 липня видав власний наказ, що дозволяв командирам відкривати вогонь по військових частинах, які залишали позиції без офіційного розпорядження. Через три дні, за

¹³⁸ Гапоненко Л.С. (ред.) Революционное движение в русской армии в 1917 г., Центральный Государственный военно-исторический архив. Сборник документов под ред. Л.С. Гапоненко М.: Наука, 1968. С. 213

¹³⁹ Сайн-Витгенштейн Е. Н. Дневник, 1914–1918. Paris : YMCA-PRESS, 1986. С. 85

тепер вже за рекомендацією самого Керенського, Тимчасовий уряд, прагнучи відновити дисципліну на фронті, офіційно запровадив смертну кару¹⁴⁰.

Самочинні дії генерала Корнілова фактично означали запровадження системи загороджувальних загонів. Ці підрозділи мали завдання затримувати військові частини, що вдавалися до втечі, виловлювати дезертирів та розстрілювати та придушувати бунти. Трупні розстріляних демонстративно залишали з написами «Зрадники Вітчизни». Функції таких загороджувальних загонів часто виконували т.зв. «батальйони смерті» та «ударні» батальйони, сформовані з патріотично налаштованих добровольців. В загальному контексті ефективність цих жорстких заходів була малодієвою, натомість на рівні «тактичному» – цілком. Для прикладу відомо, що за тільки одну ніч подібний батальйон затримав поблизу містечка Волочиськ близько 12 тисяч втікачів¹⁴¹.

Незважаючи на вжиті заходи, зупинити процес дезінтеграції армії та, як його прямий наслідок, масове дезертирство, виявилось неможливим. Тимчасовий уряд не зміг запропонувати та реалізувати рішучу і своєчасну стратегію для подолання наростаючої проблеми. Багато в чому він припустився тих самих помилок, що і уряд імператорський, поклавшись на примарне уявлення того, що тепер вже «вільний» солдат стане на захист постреволуційної батьківщини. Якщо «високі ідеї» на кшталт «За Віру, Царя і Вітчизну» і раніше не сильно пройняли солдатську масу, то після революції її аналог про вільну Росію також не викликав в солдатів того ентузіазму, на який розраховував уряд. Що характерно, офіцерство надовго «запам'ятає» всю безвихідність ситуації і буде використовувати образ дезертира-зрадника в білогвардійській пропаганді часів Громадянської війни (див. додаток 3).

¹⁴⁰ Rabinowitch A. *The Bolsheviks Come to Power : The Revolution of 1917 in Petrograd*. New York : W. W. Norton & Company, Inc., 1976. P. 75

¹⁴¹ Керсновский А. А. *История русской армии*. Т 1. – М.: Голос, 1992. С. 292

2.4. Дезертири як один з об'єктів у боротьбі за владу

Революційні події докорінно розмили та змінили розуміння дезертирства суспільством та самими військовими. Тепер його нерідко сприймали як прояв соціального протесту. Недаремно відомий російський письменник М.Пришвін у своїх щоденниках писав: «Емігранти, дезертири та злочинці [«уголовные»] – ось три соціальні елементи революції». ¹⁴²

Натомість навіть така метаморфоза поняття, не знімала юридичної відповідальності з втікачів і не виводила їх із статусу маргіналів. Дезертири залишалися тим соціальним прошарком, що межував з кримінальними злочинцями, притому нерідко цю межу переступаючи. На нашу думку, такі соціальні процеси стали умовами для постання специфічного явища – співпраці дезертирів та центрів політичної влади. Ми припускаємо, що між політичними організаціями та дезертирами формувались взаємовигідні стосунки, при яких дезертири отримували легітимацію чи реабілітацію свого статусу, а політичні актори – озброєну силу для підтримки та проектування своєї влади.

Для того щоб перевірити наше припущення, для початку необхідно відповісти на питання: чи був взагалі запит від безпосередніх дезертирів на реабілітацію чи легітимацію свого статусу? Відповідь: так, був. Для прикладу, 8 квітня 1917 р. в Кишиневі пройшов з'їзд дезертирів та інших ухлянтів. Сам захід пройшов в мерії і налічував близько 550 чоловік. Вони виправдовували своє дезертирство чітким небажанням воювати за царя і перебувати в його «деспотичній армії» (фактично в такій, де офіцер має справжні, реальні повноваження). Але важливо те, що після падіння монархії, з їхніх слів, вони готові віддати свої життя за молоду республіку¹⁴³.

¹⁴² Пришвін М. М. Дневники. 1920—1922 - М., 1995. С. 10

¹⁴³ Города империи в годы Великой войны и революции : сборник статей / ред. А. Миллер, Д. Черный. Санкт-Петербург : Нестор-История, 2017. С. 376

Показовим є і наступний документ – лист групи дезертирів до голови Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів, датований 19 березня 1917 року:

Ми, група дезертирів міста Петрограда, просимо вас зробити позачергову доповідь у Рад. Р. і С. Д. з приводу нашого положення. Перебуваючи на військовій службі, ми бачили несправедливість старого уряду, ми втекли з лав армії, з тим, щоб померти тут за свободу народу, а не підкорятися старому режиму. Зараз, коли старий режим переможений, прийшла народна свобода, ми готові служити Тимчасовому уряду та Раді Р. і С. Д., але в теперішній час про нас зовсім забули і ми не маємо гадки куди звернутися, для того щоб служити вільній Росії...¹⁴⁴.

Для початку, цей лист констатує усвідомлення дезертирами свого маргінального статусу, а також бажання групи реабілітуватися в умовах нового політичного режиму. Натомість, не можна не відзначити готовність дезертирів «служити» одночасно двом альтернативним, навіть ворожим політичним органам – Тимчасовому уряду та РРСД. Це, зокрема, свідчить про певну декларативність, «несправжність» їхніх намірів та одночасну «невибагливість» їхніх політичних вподобань. Тобто для цієї групи дезертирів, їхня політична приналежність була продиктована необхідністю, в першу чергу, юридичного захисту, а не ідейними чи політичними переконаннями.

Наведені вище документи слугують прикладом «мирної» спроби реабілітації свого статусу дезертирами шляхом офіційного позову до одного з органів влади. Але деякі дезертири діяли іншим чином. Так у газеті «Киевлянинъ» 15 травня було оприлюднено т.зв. «Вимоги дезертирів», які надійшли у комітет депутатів військ Київського військового округу. Вимоги були наступними: «1) усіх дезертирів переоглянути [переглянути статус]; 2) направити визнаних придатними [до несення служби] в комісіях, до запасних частин; 3) зняти з усіх клеймо «дезертир»; 4) видати звільнювальні записки з корешками...»;

¹⁴⁴ Солдатские письма 1917 года / подгот. к печати О. Н. Чаадаевой; с предисл. М. Н. Покровского. М., 1927. С. 23

5) відстрочити відправку на фронт до задоволення вимог; 6) усунути усіх прислужників старого режиму, які знаходяться в місцевому гарнізоні та відправити їх на фронт; 7) обревівувати міліцію (з метою виявлення чинів колишньої поліції)»¹⁴⁵.

Хоч вимоги не містять прямих погроз, у формулюваннях відчувається, що дезертири «розмовляють» з владою з позиції сили. Самі повідомлення нагадують шантаж чи ультиматум, а в них дезертири наважуються вимагати не лише реабілітації (направити їх в запасні частини, зняти клейма «дезертирів»), але й втручання у кадрову політику тодішніх правоохоронних органів (щоб в міській міліції не залишилось представників «старого режиму»). Характер висунутих дезертирами вимог свідчить про усвідомлення ними зміни свого маргінального становища і одночасне відчуття власної сили і «можливості вимагати».

Ще одним проявом подібної поведінки, схожої за своєю природою, але більш агресивною, була подія, що сталася Києві 15 травня. Поручик Лепарський (тоді начальник київської міліції), хоч за характеристикою М.Грушевського і був «людиною сумнівної слави»¹⁴⁶, організував масштабну облаву на дезертирів, до якої залучив до 5 000 своїх підлеглих. Облава була більше ніж успішною – затримано було понад 2000 дезертирів, яких розмістили в Контрактовому будинку, юнкерському училищі на Подолі та на розподільному пункті на Жиянській. Звістка про облаву миттєво поширилася містом, і вже близько другої години дня біля розподільного пункту зібрався натовп із понад 4 000 солдатів. Вони висунули вимогу видати звільнювальні записки всім затриманим дезертирам, чим останні з радістю скористалися. Після цього натовп рушив на Поділ, де відбулося збройне зіткнення з юнкерами (які саме і провели облаву). Лише своєчасний попереджувальний залп останніх у повітря запобіг подальшій ескалації. М.Грушевський згадував: «Ще крок, і Київ став би ареною вуличної

¹⁴⁵ «Кієвлянинъ» №119, від 17-го травня 1917 р.

¹⁴⁶ Грушевський М. С. Спомини / публікація й примітки С. Білоконя. Київ, 1992. С.137

оружної бійки»¹⁴⁷. Цей інцидент яскраво демонструє не лише зростаючу зухвалість дезертирів, а й їхню здатність «мобілізуватися» до прямого силового протистояння з представниками влади (коли мова йде про підтримку таких самих, як вони, ухилянтів).

До вечора порядок у місті було відновлено, а частина «активістів» – затримана та вислана на фронт. З'ясувалося, що важливу роль у підбурюванні дезертирів на збірному пункті відіграв більшовик Кожура – депутат однієї з рад. 18 травня на засіданні виконавчих комітетів однією з тем обговорення була проблема дезертирства. Було запропоновано резолюцію, що засуджувала дезертирство як пряму загрозу революційним здобуткам. Однак більшовики негайно висловили свою незгоду. Вони наполягали на тому, що до дезертирів справедливо застосовувати «лише моральні заходи впливу», апелюючи до того, що вони просто люди втомлені війною і спрагли до миру. У відповідь на цю демагогію, поручик Лепарський іронічно запропонував більшовицькому оратору особисто спробувати «морально вплинути» на дезертирів під час наступної облави. А голова ради Єфрем Таск, у відповідь більшовикам, заявив, що таку позицію можуть відстоювати тільки самі дезертири. Реакцією більшовиків на це звинувачення став демонстративний вихід із засідання зі словами: «Якщо ми дезертири, то ви контрреволюціонери»¹⁴⁸.

Описаний вище епізод свідчить про те, наскільки важливими для більшовиків були дезертири. Останні виступали не просто аудиторією для поширення ідей більшовизму, але й фактичним інструментом підваження місцевої влади. Більшовики ж, своєю чергою, намагалися всіляко «захищати» втікачів на інституційному рівні.

¹⁴⁷ Грушевський М. С. Спомины / публікація й примітки С. Білоконя. Київ, 1992. С. 137

¹⁴⁸ Машкевич С. В. Киев 1917—1920. Прощание с империей Т. 1. Прощание с империей. Харьков: Фолио, 2019. С. 59-60

Слід наголосити, що діяльність більшовиків мала системний характер і охоплювала не тільки тиллові райони, але й фронт. Для прикладу, у доповіді помічника комісара Південно-Західного фронту В.Гобзчина комісару Б.В.Савінкову наголошується на тому, що у полках активно ведеться антиурядова більшовицька агітація, що має на меті підірвати довіру до революційних установ, Тимчасового уряду та інших соціалістичних партій, за винятком більшовиків. При чому пропаганда ця, що ведеться «непартійними» особами без офіційних мандатів і поширює дезінформацію та чутки, на кшталт підкупу селянських делегатів поміщиками¹⁴⁹. Тобто, методи більшовицької роботи, були орієнтовані на маніпуляцію громадською думкою і використанні будь-яких засобів з метою ослаблення політичних супротивників та посилення власного впливу.

У контексті розгляду взаємовигідних стосунків дезертирів і політичних акторів, не можна оминати контроверсійне, але важливе питання створення національних формувань протягом міжреволюційного періоду. Справа в тому, що будь-які спроби створення національних частин, зокрема українських, неодмінно стикалися із звинуваченнями у «покриванні дезертирів».

Тож, проаналізуємо це явище на прикладі створення Першого українського полку ім. Богдана Хмельницького. За словами М. Грушевського, питання формування останнього стало справжнім «яблуком роздору». Сама ініціатива виходила від М.Міхновського (в той час голови Українського військового клубу ім. гетьмана Павла Полуботка)¹⁵⁰. Проте до цього процесу були також залучені й інші впливові сили: Українська Центральна Рада, Тимчасовий уряд та командування Південно-Західного фронту, кожна з яких мала власне бачення та інтереси. У газеті «Кіевская Мысль» від 25 квітня було опубліковано статтю

¹⁴⁹ Революционное движение в русской армии в 1917 г., Центральный Государственный военно-исторический архив. Сборник документов под ред. Л.С. Гапоненко. М.: Наука, 1968. С.181

¹⁵⁰ Грушевський М. С. Споми́ни / публікація й примітки С. Білоко́ня. Київ, 1992. С.111

«Український полк» за авторством К.Оберучева. Той писав, що питання створення української військової частини обговорювалося ще з перших днів революції, коли до нього звернулася депутація офіцерів-українців від комітету українського добровольчого війська з пропозицією співпраці. Хоч Оберучев відмовився від вступу до комітету, він пообіцяв підтримку за умови, що полк буде формуватися виключно з добровольців, які не зобов'язані нести військову службу¹⁵¹. Тобто, важливо розуміти, що для Оберучева, так само як і будь-якого іншого представника вищого командування, сама ініціатива створення національного полку сигналізувала про можливі «зловживання», до яких могли вдатися солдати тилкових частин.

І така позиція, хоч, і вірогідно містила в собі частку неприязні до УЦР, не була повністю необґрунтованою. Сам М.Грушевський зазначає, що чутки про створення «українських частин» швидко поширювалися серед запасних полків Києва та інших міст, спричиняючи масовий притік солдатів до столиці, часто без офіційного дозволу командування. Характерним прикладом є прибуття «великої ватаги» з Кременчука, яка, за його словами, «просиділа великодні свята в атмосфері мітингової антивоєнної агітації»¹⁵². Це ілюструє, наскільки ідея національного війська, в той період переplitалася, не тільки з патріотичними чи національними настроями, але й з антивоєнними та загальним прагненням солдат уникнути фронту «потягнувши час» у новоствореній та неготовій до відправки частині.

Кульмінацією цих процесів став великий мітинг 17 квітня на Сирці, де зібралося від 3 500 до 4 000 солдатів, які вимагали зарахування їх до української військової частини. Київська військова адміністрація розцінила ці події як пряму спробу Центральної Ради «покривати дезертирство». УЦР, у свою чергу, заперечувала ці звинувачення, проте вбачала вирішення проблеми саме у

¹⁵¹ «Кіевская Мысль» №105, 25 травня 1917 р.

¹⁵² Грушевський М. С. Спомини / публікація й примітки С. Білоконя. Київ, 1992. С. 125

якнайшвидшому формуванні українського полку із залученням наявних солдатів запасу¹⁵³. Суспільна ж думка щодо цих подій була поляризованою, що яскраво відображали тогочасні газети, такі як «Кіевская Мысль»¹⁵⁴ та «Боротьба»¹⁵⁵, які представляли діаметрально протилежні погляди.

Звісно, цілком зрозуміло, що така поляризація була зумовлена більшою мірою політичною кон'юктурою: наростаючим конфліктом між прихильниками української автономії, згуртованими навколо УЦР, та прибічниками «єдиної неподільної Росії», які орієнтувалися на військове командування і Тимчасовий уряд. Але повністю прибирати проблему ухилення від фронту з цього «рівняння» теж не слід. Важко сказати, наскільки великою була частка тих солдатів, що приїхала в Київ керована не національною свідомістю, але прагматичним бажанням уникнути фронту. Натомість стверджувати, що таких солдатів не було зовсім, здебільшого наївно.

Тож, можна констатувати, що наша теза про співпрацю дезертирів та політичних блоків, здебільшого підтвердилася. Запит на можливу реабілітацію, через політичні органи чи інституційну підтримку, у дезертирів дійсно був. І приклади співпраці і спроби легітимації дезертирів через місцевих політичних акторів теж наявні. Тимчасовий уряд надавав дезертирам амністію з метою наступної відправки останніх на передову. Більшовики навпаки – сприймали дезертирів як важіль підсилення свого впливу, через використання цього маргіналізованого та «легкозаймистого» озброєного контингенту для підваження впливу конкурентів. З УЦР – все складніше. Ми не можемо сказати, що вона використовувала дезертирів в своїх цілях. Скоріш навпаки – дезертири користувалися ініціативою створення національного полку, з метою як найдовшого затримання в тилу. А УЦР несла репутаційні збитки.

¹⁵³ Грушевський М. С. Спомини / публікація й примітки С. Білоконя. Київ, 1992. С. 125

¹⁵⁴ «Кіевская Мысль» №105, 25 травня 1917 р.

¹⁵⁵ «Боротьба» №2, від 25 квітня 1917 р.

Висновки

Після опрацювання сучасної тематичної наукової літератури, а також залучених до дослідження історичних джерел, зокрема, мемуарів учасників війни, солдатських листів, щоденників очевидців подій, офіцерського листування, законодавчих актів, офіційних статистичних збірників, тогочасних газет, ми дійшли до наступних висновків:

Наукова проблема дезертирства в російській армії під час Першої світової війни останнім часом збагачується новими дослідженнями. Їх автори прагнуть осягнути це соціальне явище та визначити його роль у доленосному перебігу подій Першої світової війни та історії Російської імперії загалом. Звертається увага на людський фактор, якого тривалий час не помічали. Натомість джерельна база для з'ясування цього питання є досить широкою для комплексного вивчення дезертирства. Залучення нами мемуаристики, законодавчих актів та свідчень тогочасної періодичної преси дозволяє стверджувати, що вона є достатньо повною і сприяє логічним висновкам про вагоме значення дезертирства для розуміння історичного контексту Першої світової війни.

Масовість дезертирства, в першу чергу, пояснюється чисельністю діючої російської армії напередодні війни, яка становила близько 5 000 000 (із запасом). Значні втрати літом 1915 р. продиктували початок другого витка мобілізації: армія досягла 15 100 000, 90% яких склали невідготовлені до відбування військової служби селяни.

Серед чинників деморалізації армії, котрі сприяли поширенню дезертирства виділяємо наступні:

- Важливим фактором демотивації мобілізованих селян стала їхня ментальність, виражена гострим відчуттям локальної приналежності і важким перенесенням «відірваності» від звичного соціуму і способу життя.

- Загальне падіння рівня підготовки і дисципліни, зумовлене фізичним знищенням кадрової армії у боях першого року війни.

- Тривалість війни і розбиття очікувань на швидку і переможну війну у більшості солдатів і посталий з цього «ідеологічний вакуум».

- Конфлікти у стосунках солдат з офіцерством, продиктовані необґрунтованою жорстокістю і непрофесіоналізмом останніх.

- Важка реальність окопного побуту і пов'язані з нею незручності: воші, щури, вода по коліно, постійна сирість, важка ручна праця, риття траншей і ремонт окопів. Ситуація ускладнювалася поганим забезпеченням, нестаччею зброї та одягу, а також снарядним голодом.

- Вогневий характер ведення бойових дій – малознайомий російському солдату, супутником якого були: постійні вибухи, гул артилерії, газові атаки. Фактор також обтяжений відчутною технічною відсталістю російських військ.

- Поразки на фронті і загибель товаришів по службі були ледь не головними причинами падіння бойового духу і можливого дезертирства.

- Неєфективність державної пропаганди і одночасна успішність більшовицької та есерівської агітації – підривали ідейну лояльність солдатів до держави.

З'ясовано, що дезертирство проявляло себе у різних формах. Найбільш поширеними були прямі втечі в тил (часто з ешелонів та потягів), напівлегальна «самоволка» і пов'язане з нею «бродяжництво», а також де-факто легальне «відставання», з наступним закріпленням в тилівій частині. Часте «блукання» дезертирів прифронтною зоною виливалося своєрідну «співпрацю» втікачів і місцевого населення: квітли явища «промотування» і «приймачества», які, зокрема свідчать про незасудливе ставлення суспільства до втікачів. Поширеними були випадки самопоранення, які вже після відправки дезертира в тил, нерідко супроводжувалися подальшими симуляціями.

Аналіз масштабів дезертирства спонукав відповідну реакцію командування. Воно намагалося протистояти поширенню втеч, здебільшого, формуванням поліцейско-жандармських команд по відлову дезертирів і встановленням застав. Результативність таких методів була обмеженою. Головним чином через: перевантаженість польових судів, юридичну плутанину і недбалого ставлення до покарання дезертирів (що імпліцитно тільки сприяло поширенню явища). Наслідком стало систематичне зростання дезертирства. На початок 1917 р. чисельність втікачів сягнула мінімум 195 000.

Визначено, що дезертири знаходили прихисток в селах і прифронтових містах. Столичних дезертирів можна поділити на: дезертирів-волоцюг, які займалися кримінальною діяльністю і брали участь в мітингах та бійках з поліцією; і дезертирів, що перебували в запасних частинах і поширювали там пацифістські чи відверто поразницькі настрої. Обидві категорії дестабілізувати соціально-політичне життя Петрограду, що відіграло важливу роль в революції. Незабаром невишколені та деморалізовані запасні частини гарнізону піднімуть бунт, дезертують і перейдуть на бік протестувальників. Тим самим стануть вирішальною силою революції.

Післяреволюційне дезертирство характеризується «лавиноподібним» збільшенням масштабів втеч із набуттям ознак «стихійної демобілізації».

Стверджуємо, що воно було результатом акумуляції багатьох чинників. «Традиційні» причини деморалізації тільки посилювалися і доповнилися новими. Ухвалення Наказу №1 ПРРСД – на інституційному рівні знищило авторитет офіцерства і сильно обмежило його повноваження. Загальний політичний і суспільний хаос народили специфічне відчуття «революційної свободи», яке епідемією прокотилося по тилочним частинам. Трансформації зазнало і саме розуміння дезертирства соціумом – воно стало нормою і ледь не схвалювалось.

Заходи Тимчасового уряду, спрямовані на стримування дезертирства, мали суперечливий і, зрештою, малоефективний характер. Намагання урядовців

повернути втікачів на фронт шляхом амністії – провалилися. Зрештою, після наполягання офіцерства, була відновлена смертна кара, а з добровольців формували загороджувальні загони. Однак в умовах прогресуючого «розкладання» армії, падіння авторитету влади та поглиблення соціальної кризи – заходи не дали (і не могли дати) бажаного результату. Вже станом на жовтень 1917 р. Загальна чисельність дезертирів досягла близько 2 000 000.

Ця величезна маса озброєних втікачів, сконцентрована в тилу, була маргіналізованим прошарком суспільства, що потребував реабілітації. Цей фактор, в комбінації з наростанням політичної конкуренції, спровокував специфічні акти співпраці дезертирів з політичними акторами. Дезертири отримували легітимацію чи підтримку свого статусу, а політична організація «інструмент» для проектування свого впливу.

Отже, дезертирство в російській армії впродовж 1914–1917 рр. трансформувалося: від перших випадків банального боягузтва до всеохопного масового явища, яке стало яскравим свідченням глибокої системної кризи Російської імперії. Воно не тільки підірвало боєздатність армії та сприяло військовій поразці, але й суттєво вплинуло на динаміку та характер революційних процесів, ставши передвісником подальшого розпаду держави.

Список джерел і літератури

Джерела:

1. Арамилев В. В. В дыму войны. Записки вольноопределяющегося (1914–1917 гг.). М., 1930. 340 с.
2. Армия (7-я; 1914-1917). Командующий. Сборник руководящих приказов и приказаний командующего 7-й армией. Полевая типография штаба армий, 1917. 515 с.
3. Вознесенский А. Н. Москва в 1917 году. М.: Гос. изд-во, 1928. 196 с.
4. Воинский устав о наказаниях. СПб.: Тип. 2-го Отд-ния собственной е. и. в. канцелярии, 1868. 121 с.
5. Газета «Боротьба» №2, 25 квітня 1917 р.
6. Газета «Кіевская Мысль» №105, 25 травня 1917 р.
7. Газета «Кіевлянинъ» №119, 17 травня 1917 р.
8. Головин Н. Н. Россия в Первой мировой войне. – М.: Вече, 2014. – 544 с.
9. Григорьев Г. П. В старом Киеве : воспоминания / Григорий Прокофьевич Григорьев ; ред. А. А. Димаров ; худож. Б. В. Романов ; худож. ред. К. И. Золотарьова ; техн. ред. К. П. Лапченко ; корект. К. Є. Режківська. Київ : Радянський письменник, 1961. 360 с.
10. Грушевський М. С. Спомини / публікація й примітки С. Білоконя. Київ, 1992. 261 с.
11. Дадашев А. Г. Воинский устав о наказаниях , изд. 4. Ревель, 1923. 339 с.
12. Деникин А. И. Очерки русской смуты. Т 1. Крушение власти и армии, февраль – сентябрь 1917. Париж, 1921. 183 с.
13. Дмитриев В. Доброволец : воспоминания о войне и плене М., 1929. 67 с.
14. Дневник Штукатурова. в кн. Труды комиссии по исследованию и использованию опыта войны 1914-1918. Москва, 1919. 36 с.
15. Добропольський С. К. О мобилизации Русской Армии в 1914 году. Архив «НЗ». № 02. 2023. С. 125–149

- 16.Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє-минуле (1914-1918). Ч. 1 : Галицька Руїна 1914-1917 років. Львів: Червона калина, 1923. 131 с.
- 17.Законодательные акты, вызванные войной 1914 года с Германией, АвстроВенгрией и Турцией : Законы, манифесты, рескрипты, указы Правительствующему сенату, распоряжения и постановления министров и др. / сост. Авербах Е.И. Неофициальное издание. Вильна : типография А. Г. Сыркина, 1915. 686 с.
- 18.Керенский А. Ф. Россия на историческом повороте: Мемуары. М.: Республика, 1993. 384 с.
- 19.Левицкий В. А. На Кавказском фронте Первой мировой: Воспоминания капитана 155-го пехотного Кубинского полка. 1914–1917. М.:Кучково поле, 2014. 624 с.
- 20.Лукомский А. С. Период Европейской войны начало розрухи в России Борьба с Большевиками. Берлин: Отто Кирзнер и Ко., 1922. 320 с.
- 21.Морозов Н. А. Семь дней революции! События в Москве. Дневник очевидца. 1917 г. М., 1917. 16 с.
- 22.Оберучев К. М. В дни революции: воспоминания участника великой русской революции 1917-го года. Нью-Йорк: First Russian Publishing Corporation, 1919. 143 с.
- 23.Оськин Д. П. Записки прапорщика. М., 1931. 349 с.
- 24.Первая мировая: взгляд из окопа / Предисл., сост. и коммент. К. А. Пахалюка. М.; СПб.: Нестор-История, 2014. 216 с.
- 25.Петроградский Совет рабочих и солдатских депутатов в 1917 году: Протоколы, стенограммы и отчеты, резолюции, постановления общих собраний, собраний секций, заседаний Исполнительного комитета и фракций, 27 февраля—25 октября 1917 года. Санкт-Петербург : Библиотека "Звезды", 1993. Т. 1 : 27 февраля—31 марта 1917 года. 666 с.
- 26.Пришвин М. М. Дневники 1914-1917. СПб.: Росток, 2007. 608 с.

27. Революционное движение в русской армии в 1917 г., Центральный Государственный военно-исторический архив. Сборник документов под ред. Л.С. Гапоненко. М.: Наука, 1968. 622 с.
28. Россия. Штаб Верховного Главнокомандующего (1914-1917). Приказы начальника Штаба Верховного главнокомандующего за 1915 год. БМ, 1915. 922 с.
29. Сайн-Витгенштейн Е. Н. Дневник, 1914–1918. Paris : YMCA-PRESS, 1986. 301 с.
30. Семенов Г. М. О себе: Воспоминания, мысли и выводы. 1904–1921. М., 2007. 302 с.
31. Солдатские письма 1917 года / подгот. к печати О. Н. Чаадаевой; с предисл. М. Н. Покровского. М., 1927. 165 с.
32. Степун Ф. А. Из писем прапорщика-артиллериста. Томск: «Водолей», 2000. 192 с.

Наукова література:

1. Айрапетов О. Р. Участие Российской империи в Первой мировой войне (1914– 1917): 1917 год. Распад. М.: Кучково поле, 2016. 416 с.
2. Асташов А. Б. Дезертиры в революции 1917 г. Вестник РГГУ. 2017. с. 18-29
3. Асташов А. Б. Преступление и право в русской армии (1914 – февраль 1917 года). Вестник Тверского государственного университета. Серия: История. 2012. № 3. С. 52–67.
4. Асташов А. Б. Русский фронт в 1914 – начале 1917 года. М.: Новый хронограф, 2014. 740 с.
5. Бескровный Л. Г. Армия и флот России в начале XX в. Очерки военноэкономического потенциала. М.: Наука, 1986. 240 с.
6. Булдаков В. П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. М.: РОССПЭН, 1997. 376 с.

7. Васильева О.И., Воронцов В.В.«...Могут скорые быть перемены в России»: события 1917 г. в восприятии военнослужащих. М., 2017. с. 597-603.
8. Данилова Л.В., Данилов В.П. Крестьянская ментальность и община. Менталитет и аграрное развитие России (XIX–XX вв.). Москва, 1996. 439 с.
9. Герасимов Т.Ю. Міста Правобережної України і Перша світова війна: повсякденна історія: монографія. Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2017.
10. Города империи в годы Великой войны и революции : сборник статей / ред. А. Миллер, Д. Черный. Санкт-Петербург : Нестор-История, 2017. 520 с.
11. Керсновский А. А. История русской армии. Т 1. М.: Голос, 1992. 375 с.
12. Левицкий Н. А. Русско-японская война 1904-1905 гг. М.: Государственное военное издательство Наркомата обороны Союза ССР, 1938. - 384 с.
13. Марков О. Д. Армия и флот России 1914-1917 гг. (состав, организация, довольствие). СПб.: Моринтех, 2011. 328 с.
14. Машкевич С. В. Киев 1917—1920. Прощание с империей Т. 1. Прощание с империей. Харьков: Фолио, 2019. 461 с.
15. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. Т. 2. СПб.: "Дмитрий Буланин", 2000. 567 с.
16. Никулин Д.О. Дисциплинарные и иные проступки личного состава 38-го Сибирского стрелкового запасного батальона (полка) в годы Первой мировой войны. Новосибирск, 2017. с. 108-112
17. Оськин М. В. Неизвестные трагедии Первой мировой. Пленные. Дезертиры. Беженцы. М.: Вече, 2011. 432 с.
18. Петухов Н.А. История военных судов России. Монография / Под ред и с предисл. д.ю.н., проф. В.М.Лебедева. М.: НОРМА, 2003. 286 с.

19. Подготовка великой пролетарской революции. (От начала войны до начала октября 1917 г.) / Под редакцией: М. Горького, В. Молотова, К. Ворошилова, С. Кирова, А. Жданова, А. Бубнова, Я. Гамарника, И. Сталина. Составители тома: Берман Я. Л., Быстрянский В. А., Горький М., Диманштейн С. М., Долецкий Я. Г., Крицман Л. Н., Крыленко Н. В., Кубанин М. И., Мануильский Д. З., Минц И. И., Милютин В. П., Пятницкий О. А., Раскольников Ф. Ф., Стецкий А. И., Таль Б. М., Товстуха И. П., Угаров А. И., Эйдеман Н. П. М.: Огиз, 1935. 350 с.
20. Поперечная А. Д. Проблемы дисциплины в этнических воинских формированиях русской армии./Вестник Пермского университета. История. Выпуск 2, 2016 г. с 51-59.
21. Тарасов, К. За пределами нации: кризис российской армии в 1917 году как следствие трансформации имперской социальной структуры // *Ab Imperio*. Казань, 2020. № 2. с. 102-136
22. Шандра В.С. Відмова від військової служби в російській армії в роки Першої світової війни як антивоєнний соціальний протест. Український історичний журнал. 2024. № 6 (579). С. 113–127
23. Шевченко В., Коцур А. Велика війна 1914–1918 рр. у спогадах рядових учасників та очевидців: український контекст // Український історичний журнал. 2021. № 6. С. 135–150
24. Ямщиков С. В. Социально-психологические детерминанты «солдатской революции» 1917 года в России/Историческая психология и социология истории. 2008. с. 163-179.
25. Kasprzycki R. Dezercje w armiach w czasie I wojny światowej. *Dzieje Najnowsze*. 2020. Rocznik LII, № 3. S. 53–73.
26. Rabinowitch A. *The Bolsheviks Come to Power : The Revolution of 1917 in Petrograd*. New York : W. W. Norton & Company, Inc., 1976. 429 p.

27. Smoliński A. Dezerterzy czy jeńcy? : przyczynek do dyskusji o stratach osobowych armii rosyjskiej podczas I wojny światowej. Łambinowicki Rocznik Muzealny : jeńcy wojenni w latach II wojny światowej. 2013. T. 36. S. 63–95.

Довідкові видання:

1. Военно-статистический ежегодник Армии за 1911 г. С.Петербург. Военная Типография Императрицы Екатерины Великой (в здании Главного Штаба). 1913. 581 с.
2. Военно-статистический ежегодник Армии за 1912 г. С.Петербург. Военная Типография Императрицы Екатерины Великой (в здании Главного Штаба). 1914. 519 с.
3. Россия в мировой войне 1914-1918 года : (в цифрах). Центральное статистическое управление, Отдел военной статистики. М. : типография МКХ им. Лаврова. 1925. 103 с.
4. Щусь О. Й. Богданівський Полк // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ : Наук. думка, 2003. Т. 1 : А–В. С. 312.

Рукописи:

1. Асташов А. Б. Фронтная повседневность российских солдат, август 1914 – февраль 1917 г. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.02 Отечественная история. М., 2018. 325 с.

Електронні ресурси:

1. Из воспоминаний полковника Д. Ходнева «Февральская революция и запасной батальон лейб-гвардии Финляндского полка». Альманах «Россия. XX век». URL: <https://shop.alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-doc/71770> (Дата звернення 06.05.2025)
2. Из Всеподданнейшего доклада по Военному министерству за 1915 год // РГВИА. Архивохранилище справочных фондов и печатных изданий.

- URL: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/280104-iz-vsepoddanneyshego-doklada-po-53voennomu-ministerstvu-za-1915god#mode/inspect/page/4/zoom/4> (Дата звернення 05.05.2024)
3. Оськин М.В. Российские дезертиры Первой мировой войны.
URL: https://www.researchgate.net/publication/280888103_Russian_deserters_of_World_War_I (Дата звернення 04.05.2025)
4. Приказ Петроградского совета № 1. 1917 г.
URL: <https://dml.armywarcollege.edu/wp-content/uploads/2022/12/JP-1-02-DoDDictionary-of-Mil-Terms-2009-update.pdf> (Дата звернення 18.05.2025)
5. Пропаганда на Русском фронте в годы первой мировой войны. М.: Спецкнига, 2012.
URL: https://propagandahistory.ru/books/AleksandrAstashov_Propaganda-na-Russkom-fronte-v-gody-Pervoy-mirovoy-voyny/2 (Дата звернення 05.05.2025)
6. The Department of Defense Dictionary of Military and Associated Terms
URL: <https://dml.armywarcollege.edu/wp-content/uploads/2022/12/JP-1-02-DoDDictionary-of-Mil-Terms-2009-update.pdf> (Дата звернення 04.05.2025)

Додатки

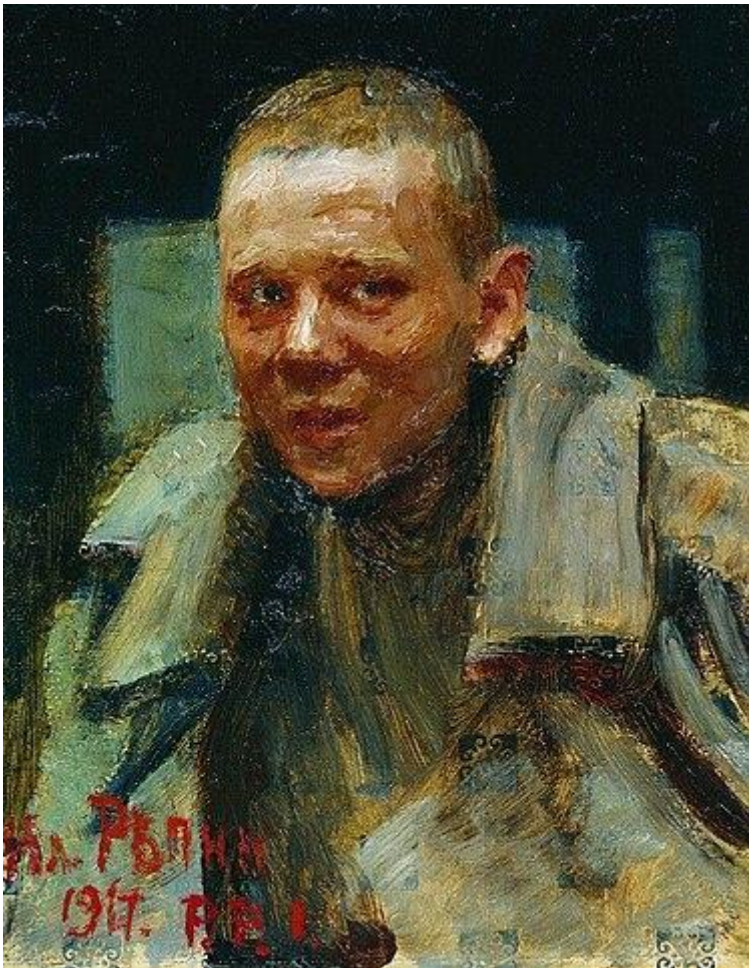
Додаток 1.

Агітаційна продукція часів революції стилізована під т.зв. «похоронку». Містить іронічне повідомлення про повалення монархії. Під «тривалою та тяжкою хворобою», можливо, мається на увазі війна. Як вже було зазначено в роботі, гвинтівки за бантами на багнетах наголошують на ролі солдатів-дезертирів в Лютневій революції.

URL: <http://surl.li/qjmm> (дата звернення 07.05.2025)

Додаток 2.

«Дезертир» Іллі Рєпіна, 1917 р. Сам факт написання такої картини свідчить про вражаючу масовість післяреволюційного дезертирства. Ця картина демонструє, що одним із невід’ємних атрибутів чи навіть символів революційного періоду – були дезертири.

URL: <http://surl.li/qjml> (дата звернення 07.06.2025)

Додаток 3.

Білогвардійський вербувальний плакат часі Громадянської війни. Наочно демонструє вкоріненість образу дезертира «гатунку» 1917 р. Плакат наголошує, що саме масове дезертирство спричинило військову поразку Росії і закликає не повторювати «помилку 1917-го».

URL: <http://surl.li/qjme> (дата звернення 07.06.2025)